

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Григорія Сковороди»

КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 19

ТЕРНОПІЛЬ
АСТОН
0

Кафедра історії та культури України

УКК 94(477)

Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Вип. 19. – Тернопіль: Астон, 2007. – 536 с.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання із спеціальностей «Історичні науки» (Див.: Бюлетень ВАК України. – 1999. – №6. – С. 30).

Рецензенти: д.і.н., проф. Г.К.Кожолянко; д.і.н., проф. С.С.Троян; д.і.н., проф. А.І.Черній.

Редакційна колегія: Коцур В.П., доктор історичних наук, професор (головний редактор); Борисенко В.Й., доктор історичних наук, професор; Коцур А.П., доктор історичних наук, професор; Шевчук В.П., доктор історичних наук, професор; Шаповал Ю.І., доктор історичних наук, професор; Сухобоков О.В., доктор історичних наук, професор; Тарапон О.А., кандидат історичних наук, доцент (відповідальний секретар); Колибенко О.В., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано Вченою радою Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

Збірник присвячено 20-річному ювілею заснування Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. До нього увійшли матеріали з історії вузу та історичного факультету, а також наукові статті з різноманітних проблем української етнографії, археології, історії України з давніх часів до сьогодення. Частина матеріалів присвячена регіональним аспектам, зокрема, це статті з історичного минулого Переяслащини. Окремим розділом представлено матеріали науково-практичного семінару «Метод усної історії: теорія та практика застосування», що став одним з перших в Україні наукових зібрань, присвячених проблемам усної історії.

Для викладачів, аспірантів, студентів.

The collected articles are devoted to the 20th anniversary of the Pereyaslav-Khmelnytsky State Hryhoriy Skovoroda Pedagogical University. They contain materials on the history of the University and of the History Department as well as scientific articles on various issues of the Ukrainian ethnography, archaeology, history of Ukraine from the earliest times to our own days. Part of the materials focus on regional aspects, namely, certain articles are devoted to the historic past of the Pereyaslav area. A separate chapter contains the materials of the scientific and practical seminar «Method of Oral History: Theory and Practice», which is one of the first scientific gatherings in Ukraine devoted to the problems of oral history.

For teachers, postgraduates, and students

ISBN 978-966-308-217-2

© Кафедра історії та культури України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, 2007.

© ТЗОВ «Видавництво Астон», верстка, 2007.

УДК 94(477)

Богдан Черномаз
(Умань)

ПРОБЛЕМА УСНОЇ ІСТОРІЇ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглянуто перспективи усної історії як напрямку наукових досліджень, аналізується стан справ у зазначеній галузі в Україні.

За останні 15-17 років у науковому обігу з'явилась значна кількість наукових першоджерельних матеріалів з історії ХХ століття, які в роки тоталітаризму були недоступними. Разом з цим, ми вимушені констатувати, що стан вивчення історії України міжвоєнного періоду, періоду Другої світової війни і післявоєнного періоду потребує уваги дослідників.

В архівах збереглися далеко не всі документи, з яких ми могли б робити адекватні висновки. Особливо ж це актуально при вивченні історії окремих регіонів, оскільки лише з узагальнення даних, зібраних в окремих регіонах, ми можемо зробити висновки про події та історичні явища характерні для всієї України.

Окрім архівів, які не завжди можуть задовольнити цікавість науковців, існує ще одне невичерпне джерело інформації – це народна пам'ять.

Вивчення цього аспекту вітчизняної історичної науки мало б давно привернути увагу наших учених. Однак мусимо визнати, що цього не сталося. Науковим опрацюванням неопіненного скарбу – народної пам'яті – займаються лише одинаки-ентузіаста [1]. Принаймні, лише в трьох чи чотирьох закладах на самодіяльних засадах розпрацьовується на науковому рівні проблема усної історії України. Це у Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, у Львівському Українському католицькому університеті (проекти з історії підпілля УГКЦ), у Києво-Могилянській академії (для студентів читається спецкурс з проблематики усної історії України). При Уманському державному педагогічному університеті ім. П.Г. Тичини на громадських засадах започатковано «Інститут усної історії Уманщини».

Отже, офіційно працюючих програм з вивчення і наукового розпрацювання проблеми усної історії України в Україні немає. Діяльність окремих ентузіастів навряд чи можна сприймати серйозно, оскільки наукове розпрацювання галузі української історичної науки «Усна історія України» не може обійтися без відповідного визнання відповідними міністерствами і повинне опиратися на державне фінансування.

Отже, констатуючи нинішній стан наукової розробки проблеми усної історії України, ми підійшли до невтішних висновків.

Поряд з цим, зазначимо, що вивченням усної історії України досить серйозно займаються американці і канадці. Два роки тому закінчено американський проект «Усна історія української селянської культури 1920-30-х років». Завершенням проекту було опублікування збірника опрацьованих польових матеріалів [2].

У Канаді у стані організаційного становлення телевізійний проект з усної історії України про національно-патріотичне підпілля часу Другої світової війни на території Східної і Центральної України (запланований термін виконання проекту листопад-грудень 2006 р.).

Ми не ставимо перед собою завдання порівнювати ступінь наукового розпрацювання проблеми усної історії в Україні зі ступенем розпрацювання цієї проблематики у наших сусідів – поляків, німців чи росіян. Зробимо лише наголос на тому, що українські історики за останні 10 років не здобули надто багато напрацювань у цій царині, які можна б було виставити для порівняння.

Очевидно, що потрібно працювати над укладанням нових наукових проектів і виходити з пропозиціями на державний рівень. Принаймні це потрібно зробити хоча б з огляду на громадянський обов'язок.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Шарп Дж. Історія знизу // Нові перспективи історіописання. / За ред. П.Берка. – К., 2004. – С. 36-59.
2. Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства // Усна історія Української селянської культури 1920-30-х років. – К., 1999. – 559 с.

The article reviews the prospects of oral history as a trend of scientific researches and analyzes the situation in this field in Ukraine.

УДК 94(477)

Тарас Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)

ДЖЕРЕЛА УСНОЇ ІСТОРІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Стаття присвячена проблемі джерел усного походження. Автором розглянуто перспективи їх збору, накопичення, обробки та використання як повноцінного емпіричного матеріалу.

Останнім часом у наукових колах зростає увага до усної історії, до неї звертається все ширше коло дослідників, предметом вивчення яких є відносно недавнє історичне минуле. Усна історія як галузь історичної науки являє собою один зі шляхів отримання інформації про історичні події, факти, явища, що зафіксовані у пам'яті людей. В її основу покладено методику, за допомогою якої інформація історичного змісту, що повідомляється в усний спосіб, тобто спогади, набуває вигляду історичного джерела. Під усними джерелами варто розуміти будь-яку інформацію, отриману і зафіксовану дослідником у процесі вербального спілкування з людьми, котрі надають її на його прохання. Подібна інформація надається інформантами у вигляді ретроспекцій власного життєвого досвіду, спогадів про події, свідками або учасниками яких вони були, розповідей про історичне минуле, почутих від інших людей, цитування усної народної творчості (переказів, легенд) тощо.

Характерною рисою джерел усного походження, що вирізняє їх з-поміж інших, є те, що вони відображають суто суб'єктивний погляд інформанта на ту проблему, стосовно якої ним надається інформація. Цей аспект є особливо цінним моментом досліджень, у яких використовуються усні свідчення, розповіді про події, що відбулися в минулому. Він дозволяє дослідникові здійснювати порівняльний аналіз інформації, отриманої в процесі спілкування зі свідками-очевидцями та учасниками подій з уже відомими, документально зафіксованими фактами.

Застосування матеріалів усного походження на сьогодні потребує цілий ряд напрямків історичної науки, які виникли та продовжують формуватись останнім часом. Серед них можна назвати такий напрям, як «історія повсякденності», що набув широкого розвитку в країнах Заходу та в Російській Федерації. У дослідженнях даного напрямку матеріали усного походження виступають в якості повноцінних самодостатніх джерел, що використовуються дослідниками на рівні з архівними документами. Таким чином, на основі використання усних джерел створюються серії наукових праць, присвячених актуальним проблемам історичної науки. В Україні усні свідчення як джерело на сьогодні мають широке застосування лише у вивченні окремих проблем, таких, як Голокост, голодомор тощо. У цілому, діапазон застосування усних джерел в історичній науці має бути значно ширшим. Адже у багатьох випадках саме усні джерела виступають єдиним доступним масивом інформації стосовно тієї чи іншої проблеми, що здатен розкрити завісу історичної темряви.

Так, до останнього часу малодослідженими залишалися аспекти, пов'язані з повсякденним життям людини в той чи інший проміжок часу. Мова йде про побутові умови життя громадян, їх соціальне забезпечення. Офіційна наука приділяла лише незначну увагу розкриттю питання про те, як жили люди в суспільстві, чим харчувалися, у що одягалися, якими були умови їх проживання, що було доступним людині у задоволенні власних матеріальних потреб, а що ні. Як правило, зазначені моменти висвітлювались поверхово, а картина життя пересічних громадян подавалась через призму сухих статистичних даних, що до того ж не завжди об'єктивно відображали справжній характер життя населення. Спираючись на досвід

польових досліджень, проведених кафедрою історії та культури України Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди у 2003 р., варто відмітити, що, описуючи побутові умови свого життя, більшість респондентів досить детально зупиняються на моментах про те, якими були їх житло, одяг, харчування, матеріальний достаток родини, водночас заважаючи на причинах, що, на їх думку обумовлювали такий стан речей. Таким чином, використовуючи усні свідчення очевидців як історичне джерело, дослідник отримує важливу додаткову інформацію для аналізу та співставлення фактів, думок, отриманих у ході опитування, з вже існуючими офіційними даними.

При їх використанні, дослідник часто зіштовхується з браком необхідної йому інформації. Дана ситуація породжує потребу в отриманні якомога більшої кількості матеріалу з т.з. альтернативних джерел, тобто усних свідчень. Проте, подібна робота не завжди під силу одному й навіть групі дослідників. На заваді постає відсутність єдиних методологічних принципів як у отриманні подібної інформації, так і в її інтерпретації. Констатуємо це, ми підводимо до думки про необхідність вироблення єдиних підходів до справи збору, накопичення, систематизації, обробки, вивчення та використання джерел усного походження. А саме, дійшовши усвідомлення їх виключної важливості у висвітленні багатьох аспектів недалекого історичного минулого, вже сьогодні варто попідкуватися, наскільки це є можливим, про створення якомога повнішої бази усних свідчень, що включала б у себе існуючий масив інтерв'ю, спогадів та інших матеріалів усного походження, зібраних дослідниками в межах роботи над розкриттям тих чи інших історичних проблем.

Так, вже сьогодні можна констатувати той факт, що вітчизняними дослідниками ведеться активна робота по збору свідчень стосовно таких проблем як голодомори 1932-1933, 1946-1947 рр., Голокост, складаються біографії колишніх в'язнів концтаборів, примусових робітників Третього Рейху, на основі усних джерел вивчається повсякденне життя громадян та ін. Тривають різноманітні проекти, в яких усні свідчення виступають основним емпіричним матеріалом. Створено ряд видань, що стали результатом роботи дослідників, які працюють у галузі усної історії [1; 2; 6; 10]. Сьогодні в Україні робляться спроби оформити концептуальні засади роботи з подібними джерелами. Цьому присвячено методичні розробки та наукові статті окремих дослідників [2-5; 7-9]. На часі дослідження цілої низки нових тем, як-то чорнобильська катастрофа та ін.

У контексті вищезазначеного зауважимо, що, з точки зору використання джерел усного походження, придатним нам видається весь спектр історичних проблем, де у фокус історичної думки потрапляє людина та її життєдіяльність. Саме людина як свідок та безпосередній учасник історичного процесу є носієм унікальної інформації, невідображеної в жодних інших джерелах, окрім власне спогадів. Усні свідчення можуть виступити цінним джерелом як при складанні автобіографій, так і при висвітленні масштабних політичних, соціальних та суспільних явищ. Хронологічно усна історія як галузь історичної науки може знайти застосування усюди, де є можливість отримання інформації історичного змісту від безпосередніх учасників та свідків історичних подій. На сьогодні цілком зрозумілим та очевидним є той факт, що історія як наука вийшла за межі догматів та норм, які існували у радянську епоху. Змінились шляхи та методи пізнання історичних процесів та явищ, з'явилися нові підходи у розумінні історичної дійсності та концепти, за якими здійснюється науковий пошук. Історична наука стає більш суспільною й набуває нових соціальних функцій. А саме: відбувається її зрощення з соціологією, психологією й рядом інших суспільних наук. Важливе місце у цьому процесі займає метод усної історії. Завдяки використанню джерел усного походження здійснюються міжпредметні зв'язки з багатьма науковими дисциплінами, такими, як етнологія, краєзнавство, фольклористика, топоніміка та інші. Отже, історична наука має запозичувати їхні методи досліджень, серед яких провідне місце займає збір усних матеріалів. Відмова дослідників від їх використання ставить під загрозу вивченість широкого спектра історичних проблем.

Однією з основних проблем, що постають перед дослідником, який використовує джерела усної історії, є інтерпретація інформації, отриманої в ході збору емпіричного матеріалу. Як правило, дослідник, який самостійно долучається до збору усних свідчень (складає запитальники, проводить інтерв'ю), достатньо добре орієнтується у матеріалі, що йому вдається накопичити та обробити. В той же час, йому добре відомі ті обставини, за яких відбувалися інтерв'ю. Він чітко відчуває атмосферу, що панує у момент бесіди. Кожна деталь, що характеризує респондента, отримує певну вагу в очах дослідника, впливає на його ставлення до почутого. Так, емоційність, з якою інтерв'юером повідомляється та чи інша інформація – плач, зітхання, обурення, радість тощо, складає підстави, аби дослідник сконцентрував свою увагу на тому чи іншому епізоді. Іноді це відбувається на підсвідомому рівні. Неабиякий вплив на його враження справляють деталі, що не фіксуються звукозаписуючими пристроями. Так, стан людини, що бере участь у інтерв'ю, дозволяє скласти враження про важливість тієї чи іншої інформації, яку повідомляє інтерв'юер на прохання дослідника. Літня, чи то хвора людина, якій достатньо важко спілкуватися, яка не дочуває, погано бачить, якій важко згадати яку-небудь подробицю, формувати думки, яка все одно намагається розповісти те, що вона пам'ятає, те, що є для неї важливо, автоматично загострює увагу дослідника на цих епізодах. Подібні речі дозволяють йому чітко усвідомлювати важливість того чи іншого повідомлення, скласти уявлення про цінність отриманої інформації. Звідси він вибудовує оціночну шкалу, згідно якої оперує здобутою інформацією.

Важливу роль у цьому процесі можуть відігравати протоколи зустрічей з респондентами, де дослідник фіксує певні, як йому здається, важливі деталі, нотує свої враження тощо. В цілому, практика ведення протоколів видається корисною, оскільки дозволяє пригадати досліднику ті чи інші моменти, що супроводжували інтерв'ю. Та все ж, вона покликана лише освіжити його власну пам'ять. Стороння ж людина (дослідник), якщо і має змогу ознайомитися з протоколом інтерв'ю, як правило, мало що може звідти почерпнути, окрім загального враження, складеного іншим.

Працюючи з розшифровкою інтерв'ю (транскрипцією), зробленою кимось іншим, дослідник не отримує доступу до емоційно-психологічного фону бесіди. Він позбавляється можливості чути, бачити, переживати разом з інтерв'юером, те, про що той розповідає. Заради об'єктивності варто відмітити, що не існує повноцінної моделі, яка дозволила б відтворити атмосферу спілкування під час інтерв'ю. Навіть зйомка на відео не здатна виявити усі нюанси, що безпосередньо сприймаються лише самою людиною. Проте, важливість збереження доступу до емоційно-психологічного фону інтерв'ю є важливою умовою для якісної інтерпретації усних свідчень як джерела, що містить у собі інформацію історичного змісту. Разом з тим, доступ до звукових записів інтерв'ю, як правило, виглядає складним завданням для широкого загалу дослідників.

Чимало дослідників – збирачів усної історії, попри подібність тематики досліджень користуються різними методами фіксації. Найбільш незручним, на нашу думку, є метод ручної фіксації усного свідчення, коли «кореспондент» від руки фіксує інформацію, записуючи почуте на папір. При цьому втрачається динаміка самого інтерв'ю, що змушене відбуватися у специфічному темпі і може становити незручність для респондента, тим самим негативно відбиваючись на якості повідомленої інформації. Крім того, такий метод фіксації не дає можливості передати особливості мови, колорит висловів респондента, зберегти емоційний фон розповіді тощо. Записування на плівку, касети та інші носії є значно прогресивнішим методом фіксації, що дозволяє зберегти усі нюанси, пов'язані зі звуковим аспектом. Проте, при використанні звукової інформації, записаної на аудіокасету, незручним є її формат, що не дозволяє досліднику швидко віднайти фрагмент, який його цікавить особливо якщо запис здійснювався не самим дослідником, а кимось іншим. Така ситуація може мати прояв, коли у зборі свідчень задіяна велика кількість осіб. Скажімо, при здійсненні масштабних проектів, що потребують значної кількості респондентів і де у записі свідчень бере участь група дослідників.

Сьогодні існує можливість переведення звукозапису з плівкових носіїв у цифровий формат, що дозволяє більш зручно використовувати зібрану інформацію. Процес цифрування звуку вимагає застосування комп'ютерних програм, а також наявності певного обладнання. Отож, найбільш зручною формою фіксації усних свідчень, на нашу думку, є їх безпосередній запис на цифрові носії, якщо, звичайно, немає потреби їх збереження на касетах, бобінах тощо. Записана в такий спосіб інформація може компактно зберігатися у цифровому форматі на комп'ютері, CD-дисках тощо. Тривалість звукових файлів при цьому зазвичай не є обмеженою, тоді як для запису на касетну плівку в межах одного інтерв'ю іноді доводиться використовувати не одну касету. При роботі зі звуковими файлами є також можливість сполучати фрагменти окремих інтерв'ю один з одним, групуючи їх за різними принципами: географічно, тематично тощо.

Окрім різних принципів та методів фіксації звуку під час збору усних свідчень, існує помітна різниця у принципах та методах розшифровки або ж транскрибації одержаної інформації. Через це відбувається втрата багатьох фрагментарних складових частин бесіди. У багатьох випадках дослідниками не фіксуються (не переносяться на папір) вигуки, зойки, переведення подиху, позіхання, прицмокування, кахикання та інші звуки, що присутні під час інтерв'ю. Це знижує його інформативність. Разом з тим, намагання фіксувати усі дрібниці, повторити слів, фрази, що не мають логічної завершеності, слова та вигуки, спрямовані на щось, що відволікає респондента, значно переобтяжують іноді й без того складні для сприйняття тексти. Існує ситуація, коли суржикові слова, а також діалектизми піддаються літературній обробці, замінюються на інші слова, близькі за змістом або вимовою. Також при розшифровці інтерв'ю зайві, на думку дослідників, слова, чи то навіть речення, свідомо не включаються у текст транскрипції. Все це в значній мірі спотворює первинний вигляд інтерв'ю, а іноді й зовсім руйнує усю його специфіку. Внаслідок вилучення окремих фрагментів розповіді з основного тексту, при намаганні підігнати її під один контекст, втрачаються цікаві подробиці, що можуть стати важливими під час іншої інтерпретації даного свідчення. Дослідник, що цікавиться тим чи іншим історичним періодом або явищем, може свідомо не включати в транскрипцію тексту інтерв'ю фрагменти, які не входять в коло його інтересів, а поміж тим є присутніми у звуковому ряді. Так, дослідники голодомору 1932-1933 рр., з подібних причин, оминають увагою свідчення власних респондентів, що стосуються подій пізнішого часу, але складають єдине біографічно-історичне тло і є не менш важливими з огляду відтворення історичної дійсності.

Описана вище ситуація демонструє, що усні свідчення є досить специфічним видом джерел і їх фіксація та використання (введення в науковий обіг) повинні відбуватися за певними загальноновизначеними принципами. На сьогодні в Україні починає активно вестися робота над розробкою методик збору та обробки усних джерел. Як наслідок, відбувається й поступове оформлення принципів їхнього застосування. Багато в чому вітчизняні дослідники, що працюють у галузі усної історії, звертають свій погляд у бік західної історичної думки, в якій протягом тривалого часу усна історія оформилась як самостійна галузь історичної науки, має свої інституції, активно використовують вироблений нею теоретично-практичний досвід.

З огляду на стан справ навколо усної історії в Україні, враховуючи досвід інших країн із цього питання, вважаємо, що пріоритетним шляхом її подальшого розвитку має стати створення на базі вищих навчальних закладів «Центрів усної історії», через які здійснюватиметься робота в даному напрямку. Їх створення дасть можливість залучити до процесу збору та обробки усних джерел значну кількість збирачів матеріалу: студентів, аспірантів, викладачів, що, безумовно, сприятиме розвитку усної історії в нашій країні, а головне, збереже частину народної пам'яті в процесі накопичення матеріалів для подальших досліджень. Такі значні освітні осередки, як вищі навчальні заклади, мають можливість і повинні долучатися до розвитку вітчизняної історичної науки. У тих регіонах, де вони знаходяться, вони можуть

і повинні налагодити збір подібних матеріалів шляхом проведення навчальних практик серед студентів, організації експедицій, розвитку напрямків подібної роботи у студентських наукових товариствах, для написання наукових робіт відповідної тематики студентами історичних факультетів. До того ж, під наглядом вищих навчальних закладів ця робота може здійснюватися в тісному контакті з різноманітними установами та організаціями, які, у свою чергу, сприяли б проведенню усних досліджень з різних напрямків та проблем.

Таким чином, пріоритетними напрямками наукових досліджень у роботі центрів усної історії можуть стати: проведення досліджень, пов'язаних з висвітленням історичних подій, що можуть бути підтвержені розповідями живих свідків; наукові дослідження, предметом яких виступає повсякденне життя населення в новітній період історії; краєзнавчі дослідження, що носять локальний характер (вивчення історії окремого району, села тощо); дослідження, спрямовані на вивчення окремих соціальних груп населення (професійних колективів, окремих родин та ін.); дослідження біографічного змісту.

В основу роботи центрів усної історії має бути покладена розробка запитальників, анкет, організація польових досліджень, створення фондів аудіозаписів. Через подібні структурні підрозділи може здійснюватись співпраця з науковими, навчальними та культурними організаціями та установами. Також на базі центрів, рівно як і на базі кафедр, факультетів, може бути розгорнута робота, направлена на виявлення матеріальних об'єктів, речей, що становлять історико-культурну цінність.

До роботи по збору джерел усного походження можуть бути залучені також шкільні навчальні заклади, на базі яких можливим було б ініціювати роботу гуртків та окремих школярів у галузі усної історії. Участь останніх у подібній роботі сприяла б розвитку їх комунікативних здібностей та спрямовувала б їх у подальшому до поглибленого вивчення історії. Важливим моментом у цій справі може стати написання учнями відповідних конкурсних робіт.

Роботу із збирання усних свідчень можна проводити не лише в окремих населених пунктах, про що йшлося вище, подібні дослідження можуть стосуватися значно ширшої території. Водночас, у якості потенційних респондентів можуть виступати не лише мешканці сільських чи міських населених пунктів, а й утриманці будинків для престарілих, військових шпиталів для ветеранів тощо. Подібна практика з успіхом існує за кордоном. У такий спосіб усна історія здійснює важливу соціальну функцію. А саме: дає можливість даним категоріям людей продемонструвати свою потрібність суспільству. Проведення усних досліджень, безумовно, сприятиме популяризації історії серед населення, у тому числі місцевої. Особливо важливе значення звернення до усної історії має для студентів історичних факультетів. Адже безпосередньо долучившись до відтворення історичного минулого на сторінках наукових праць, молода людина усвідомлює свій власний особистий внесок у збереження історичної пам'яті про історію свого народу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упоряд. Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький – Київ – Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – 445 с.
2. Грінченко Г.Г. Усна історія – теорія, метод, джерело // Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Видавничий дім «Райдер», 2004. – 236 с.
3. Нагайко Т. Вивчення побутового аспекту життя сільського населення України періоду Другої світової війни засобами усної історії // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 6. – С. 368-376.
4. Нагайко Т.Ю., Іваненко А.О. Методичні рекомендації з організації та проведення наукових досліджень з питань вивчення історичного минулого сільських населених пунктів засо-

- бами усної історії (для студентів історичних факультетів). – Переяслав-Хмельницький, 2005. – 43 с.
5. Нагайко Т., Лукашевич О. Повернення до усної традиції у вивченні історичного минулого (в контексті побутового аспекту історії) // Українське державотворення: від минувшини до сьогодення: Матеріали науково-практичної конференції, 11-12 травня 2004 р. – Коломия, 2004. – 60 с. – С. 51-55.
 6. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30-х років. – К.: Родовід, 1999. – 560 с.
 7. Сурева Н. Правила видання джерел усної історії. – Запоріжжя, 2005. – 24 с.
 8. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – 2002. – №3. – С. 6-18.
 9. Удод О. Історія повсякденності: проблеми методології, історіографії та джерелознавства //Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. – К., 2004. – Т. 2. – С. 22-31.
 10. Усна жіноча історія. Повернення. – К.: ЖЦ «Спадщина», 2003. – 372 с.

The article is devoted to the problem of oral sources. The author reviews the prospects of their collection, accumulation, adaptation and application as a valuable empiric material.

УДК 94(477)

Тетяна Пастушенко
(Київ)

СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ

У статті розглянуто основні етапи, що сприяли створенню Української асоціації усної історії (УАУІ). Простежено розвиток усної історії як галузі історичної науки. Подано інформацію про основні наукові заходи, що відбулися в Україні у цій галузі.

Низка наукових заходів, які відбулися впродовж 2005-2006 рр. в Україні, засвідчила про існування та активний розвиток такого напрямку вітчизняних соціально-гуманітарних досліджень, який називають усною історією. Серед найбільш знакових подій цього процесу варто назвати: семінар робочих груп проекту «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау» (Львів, 17-19 лютого 2006 р.), організований ініціатором проекту, громадською організацією Дахау-Форум (ФРН) та Інститутом історії Церкви Українського католицького Університету; науково-методичний семінар «Усна історія: теорія та практика застосування» (Переяслав-Хмельницький, 11 травня 2006 р.), організований Інститутом історії України НАНУ та Переяслав-Хмельницьким державним педагогічним університетом імені Григорія Сковороди; міжнародний науково-методичний семінар «Усна історія і дослідження соціокультурних трансформацій: минуле заради майбутнього» (Львів, 20-21 травня 2006 р.), організаторами якого були Інститут історії Церкви Українського католицького університету, Центр дослідження української спадщини на Преріях при Саскачеванському університеті (Канада), Львівський науково-дослідний Центр «Жінка і суспільство», Інститут народознавства НАН України. На міжнародній науковій конференції «Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень» (Харків, 27-28 жовтня 2006 р.), яка відбулася завдяки спільним зусиллям Східного інституту українознавства ім. Ковальських, Центру українських студій ім. Д.Багалія та Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, присутні історики, соціологи, фольклористи з різних областей України ініціювали створення Української асоціації усної історії.

Усна історія – це досить поширений сьогодні напрямок соціально-гуманітарних досліджень, що надзвичайно динамічно розвивається, головним предметом якого є суб'єктивний досвід окремої людини. Хоча в терміні й присутнє слово «історія», все ж усна історія – це не нова галузь історичної науки, а нова методика – спосіб залучення до аналізу нової категорії джерел, поряд з писемними джерелами та матеріальними об'єктами. На даний момент не досягнуто консенсусу щодо остаточної дефініції напрямку усної історії, але більшість науковців наголошують на міждисциплінарності цього напрямку. Зразком цього можуть слугувати хоча б визначення, запропоновані Асоціацією усної історії (США) та одним із провідних інститутів усної історії [1]:

«Усна історія – це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання та інтерпретації голосів та спогадів людей, груп та учасників подій минулого. Усна історія є водночас і найдавнішим способом історичного дослідження, що передував писемності, і одним з найсучасніших, починаючи із записів на аудіоплівку у 1940-х і до цифрових технологій XXI століття» [1];

«Термін «усна історія» стосується: 1) якісного процесу дослідження, яке ґрунтується на особистому інтерв'юванні, що дає змогу розуміти смисли, інтерпретації зв'язків та суб'єктивного досвіду, а також 2) продукту (аудіо- чи відеозапису), який є справжнім історичним документом, новим першоджерелом для подальших досліджень» [1].

Таким чином, сучасне розуміння усної історії охоплює як процес усної передачі та запису спогадів, так і усі різні форми новостворених історичних документів, а також подальший аналіз отриманих першоджерел [1].

Процес інституціоналізації усної історії як окремого напрямку історичних досліджень розпочався у країнах Західної Європи та Америки у 1960-70-х рр. і завершився заснуванням Міжнародної асоціації усної історії (ІОНА) в 1996 р. на 9-й міжнародній конференції усної історії в Гетеборзі (Швеція). У 2006 р. Асоціації виповнилося десять років, і на сьогоднішній день вона являє собою велику міжнародну організацію зі своєю конституцією та керівним органом. Головний інтернет-ресурс новин Асоціації – це Newsletter, які можна переглянути на сайті Асоціації, друкований орган – журнал «Words and Silences», розповсюджується серед членів Асоціації. Загальні збори членів ІОНА проводяться, як правило, на міжнародних усно-історичних конференціях, які відбуваються кожні два роки. У двох останніх міжнародних конференціях брали участь і представниці України. Так, на конференції в Римі у 2004 р. Україна була представлена двома учасницями – Галиною Дацюк, керівником Жіночого Центру «Спадщина» (Київ), та Гелінадою Грінченко, доцентом Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. У 2006 році в Сідней в міжнародній конференції брала участь Світлана Гуркіна, наукова співробітниця Інституту історії Церкви при Українському католицькому університеті (Львів).

Процес становлення усної історії як окремого напрямку історичних досліджень пройшов певні етапи і в кожній країні мав свої особливості. Першою країною, де усна історія отримала помітне академічне визнання, були Сполучені Штати. У 1948 р. в Колумбійському університеті був створений Дослідницький центр вивчення усної історії, який очолив Аллан Невінс, а в 1958 р. при Каліфорнійському університеті був створений Архівний центр усних джерел. Першими усно-історичними дослідженнями тут були записи біографій відомих людей – бізнесменів, політиків, ветеранів війни і т. д., з метою доповнити існуючі писемні джерела. У Західній Європі усна історія як самостійний академічний напрямок з'являється в 1960-х рр. – як складова «історії знизу», в тісній співпраці з лівими соціальними політичними рухами. Так, наприклад, у Великобританії найбільш відомим дослідником усної історії став Пол Томсон, автор книги «The Voice of the Past» (1978), ініціатор створення першого спеціалізованого журналу «*Oral History*». Загалом, для усно-історичних досліджень 60-х років характерна увага до історії робітничого класу, боротьби за громадянські права, жіночого руху, історії емігрантів та різних, у тому числі й національних, меншин. Саме в цей час з'явилися перші дослідження так званої усної традиції, тобто народів та суспільств, які не мали власної писемності. Іншою країною, де усна історія отримала потужний поштовх до розвитку в 1960-х роках, була Італія. Перші кроки в цьому напрямку були зроблені місцевими центрами вивчення руху Опору в роки Другої світової війни, тобто в дослідженнях таких історичних подій, які за своєю природою не залишали після себе достатньої документальної джерельної бази, але були надзвичайно важливі для трансформації національної самосвідомості після війни. Усна історія в Італії розвивалася поза стінами університетів саме як історія робітничого класу не з точки зору політичних процесів і партій, а з точки зору культури, способу життя і самовиразу. «Класиками» усної історії, найбільш відомими поза межами Італії, вважаються історики Луїза Пассеріні та Алессандро Портелі.

Трохи пізніше напрямок усної історії почав розвиватися в Німеччині, де її пізнє становлення безумовно було пов'язане з травматичним досвідом нацистської диктатури. Всі спогади про період 1930-1940-х років були достатньо болісними і проблематичними для покоління наступних десятиліть. Навіть вважалося, що документи, які стосувалися цього періоду, були менш небезпечні, ніж пам'ять покоління, котре існувало з націонал-соціалізмом і брало участь у його злочинах. Тільки на початку 1980-х рр. у Німеччині виникає такий напрямок, як «історія повсякденності» (Alltaggeschichte), з характерним для нього інтересом до суб'єктивного сприйняття людини, культури повсякденності і живого досвіду людей,

з'являється й інтерес до усної історії. Найбільш відомі німецькі дослідники цього напрямку – Лутц Нітхаммер та Олександр фон Платто.

У Франції домінування школи «Анналів», що встановилося після війни, тривалий час «перешкоджало» появі усної історії. Там набули популярності інші історико-антропологічні підходи: історія ментальності, історія ідей, мікроісторія тощо. Очевидно, з цієї причини у франкомовній літературі імпульс йшов з периферії: географічно з Бельгії, в дисциплінарному відношенні – із соціології. Загалом, метод усної історії вже декілька десятиліть найбільш успішно застосовується зарубіжними істориками в першу чергу в дослідженні таких тем, про які недостатньо відомостей, або вони повністю відсутні в традиційних писемних джерелах – політичній історії останніх десятиліть, соціальній історії повсякденного життя, антропологічних дослідженнях, історії суспільств, які не володіють писемністю тощо. Усно-історичні дослідження останнього часу свідчать, що усна історія важлива не лише з точки зору *історичної правди* або засобу політичної діяльності, але як цінне джерело інформації про шляхи формування соціальної пам'яті.

Особливістю розвитку цього методу історичних досліджень в Україні, як і на всьому пострадянському просторі, стала розробка тематик, які зазвичай замовчувалися офіційною радянською історіографією. Перші публікації матеріалів, зібраних методом опитування очевидців, були присвячені найбільш трагічній події в історії України ХХ століття – голодомору 1932-1933 рр. Серед десятків публікацій спогадів про голодомор, саме як усно-історичне дослідження, позиціонувала себе робота американського дослідника Вільяма Нолла «Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30-х років» (1999 р.) [9]. У цій книзі представлені результати масштабного проекту, здійсненого у 1993-1995 рр., під час якого було зібрано оповіді понад 400 сільських мешканців Центральної та Східної України, котрі пережили катастрофічний процес колективізації й голодомору. Наступне видання у вітчизняній усній історії присвячене гендерній тематиці, яка також перебувала на периферії радянської історіографії. У збірнику «Усна жіноча історія. Повернення» (2003 р.) [13], створеному співробітниками жіночого центру «Спадщина», подані усні історії жінок із різних регіонів України вікової категорії 70-90 років, які пережили кризові суспільно-політичні ситуації в радянський і перехідний період. Два видання присвячені ще одній малодослідженій темі – феномену примусового використання праці мільйонів наших співвітчизників у нацистській Німеччині. Збірник «Невигадане. Усні історії остарбайтерів» (2004 р.) [8], на відміну від попередньо названих праць, – це цілком авторський проект, задуманий і здійснений від початку й до кінця доцентом Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна Гелінадою Грінченко. Усні історії, що увійшли до даного збірника, були записані впродовж 2003 р., оповідачі – колишні остарбайтери, а зараз члени Харківського міського товариства жертв нацизму. До збірника «То була неволя...» Спогади та листи остарбайтерів» (2006 р.) увійшли епістолярії воєнного часу, автобіографічні рукописи колишніх примусових робітників та їх усні оповіді, записані впродовж 2003-2005 рр. співробітниками Інституту історії України НАНУ та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» [10].

У сучасній Україні дослідження, які використовують методи усної історії, переважно зосереджені у вищих навчальних закладах. Інститут історії Церкви при Українському католицькому університеті (Львів) один з перших почав використовувати методіку усної історії і з 1992 р. розробляє дослідницький і архівно-музейний проект під назвою «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-католицької церкви 1946-1989 рр.». Ця ініціатива зосереджується на систематичному зборі і критичному аналізові усних свідчень про релігійне життя українських греко-католиків у підпіллі. На цей час архів Інституту нараховує понад 1800 інтерв'ю і відповідно заархівовано близько 1750 персональних справ, кожна з яких має окрему папку, що вміщує всю паперову документацію щодо змісту і обробки даного інтерв'ю. Звуковий архів опитувань складається з 3040 касет, документальний архів

включає близько 4000 фотокопій з державних архівних установ, особистих документів громадян, близько 5000 фотографій. На основі зібраного під час опитування матеріалу створена постійна виставка «Катакомбна церква» [7]. На сьогоднішній день Інститут історії Церкви має найбільший досвід і найкращу матеріальну базу по методиці збору, збереження та документального оформлення усних свідчень.

Інститут історичних досліджень, який був створений у 1992 р. для реформування дослідження і викладання історії у Львівському національному університеті ім. І. Франка, одним із напрямків своєї діяльності вбачає впровадження нових методик історичних досліджень, у тому числі й усної історії. З 1996 р. Інститут регулярно видає свій науковий журнал «Україна модерна», в якому публікуються статті, розвідки, рецензії українських та зарубіжних вчених з історії України та Центрально-Східної Європи нової та новітньої доби. Останній номер цього журналу (№11, 2007) присвячений усній історії. З кінця 1990-х рр. Інститутом історичних досліджень реалізовано низку дослідницьких проектів, у яких використовувалася методика усної історії [15].

У рамках наукової діяльності викладачів та аспірантів, студентської практики проводяться дослідження з використанням методики усної історії в галузі журналістики, соціології, етнології, музейної справи в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка, в Одеському національному університеті ім. І. Мечникова, Львівському національному університеті ім. І. Франка, Уманському державному педагогічному університеті ім. П. Тичини, Українському католицькому університеті. У Національному університеті «Києво-Могилянська академія» проводиться збір усно-історичних джерел при кафедрі історії, у чому приймають участь як викладачі, так і студенти. Зокрема, протягом трьох років було реалізовано проект з дослідження голодомору 1932-33 рр. і, як результат, видано тритомник «Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив» за редакцією о. Юрія Мицика [12]. На даний час триває проект з дослідження радянського повсякдення, а у планах – проект «Соціально-культурні наслідки Другої світової війни».

З кінця 1990-х рр. у Запорізькому національному університеті у рамках археографічних експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я.П.Новіцького та Східного інституту українознавства ім. Ковальських проводяться етнолокальні дослідження болгарських поселень в Україні, татарського населення півострова Крим із застосуванням методів усної історії. У Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди групою аспірантів з 2003 р. проводяться усні опитування мешканців Переяслав-Хмельницького району на предмет дослідження побутових умов життя сільського населення даної території в 1920-1940-х рр. З 2005 р. у вузі при кафедрі історії та культури України діє навчально-науковий Центр усної історії, робота якого пов'язана з такими напрямками: накопичення, обробка та введення в науковий обіг джерел з усної історії, створення електронних інформаційних ресурсів для роботи з аудіо- та відеозаписами усних історій тощо. У Полтавському державному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка з 2003 р. при кафедрі історії України виконується два дослідницьких проекти: «Маленькі люди на великій війні: усні історії остарбайтерів Полтавщини» та «Мешканці Полтавщини – в'язні нацистських концтаборів». У рамках студентської практики проводяться записи усних історій колишніх жертв нацистських переслідувань.

На сьогоднішній день в Україні завершено, або завершується, низка загальнодержавних та міжнародних проектів з усної історії, окрім вже названого «Усна історія селянської культури 1920-1940-х рр.». У 2001-2002 рр., за підтримки Мережевої жіночої програми, спільно з фондом «Сорос-Киргизстан» проходив міжнародний проект «Усна жіноча історія», в якому брали участь 20 дослідниць з Вірменії, Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Монголії, Таджикистану, Узбекистану та з України (Галина Дацюк та Надія Самуляк). Влітку 2002 р. учасниці проекту знову зустрілися на Іссик-Кулі (Киргизстан) для презентації і обговорення проведеної дослідницької роботи. Тоді й був підтриманий український проект «Іс-

торіографія жінок радянського та перехідного періодів у контексті кризових ситуацій», координаторкою якого стала журналістка, голова жіночого Центру «Спадщина» Г. Дацюк. Як результат цього міжнародного проекту, постало двотомне видання «Устная женская история. Гендерные исследования» за редакцією Андреа Пето [5], де було представлено й усні історії українок [5; 6], та українське видання «Усна жіноча історія. Повернення», про яке вже йшла мова [13]. Зараз Український жіночий Фонд підтримав новий проект жіночого Центру «Спадщина» – «Історія однієї фотографії», що має на меті візуалізацію жіночого досвіду з використанням методу біографічного інтерв'ю. Проект здійснюється спільно з Інститутом журналістики і передбачає публікацію досліджень у 2007 р.

У 2005-2006 рр. з ініціативи структурного підрозділу відомого фонду «Пам'ять, відповідальність, майбутнє» – Німецького федерального фонду «Пам'ять і майбутнє» був проведений Міжнародний проект збору документальних свідчень про долі людей, які залучалися до рабської праці, зорієнтований на збір, у першу чергу, усних свідчень колишніх примусових робітників. У рамках цього проекту Україна була представлена двома організаціями – Центром освітніх ініціатив (м. Львів, керівник групи – Тетяна Лапан, к.і.н., доцент ЛНУ ім. Франка) та Східним інститутом українознавства ім. Ковальських (м. Харків), який співпрацював з відділом історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України (керівник групи – Гелінада Грінченко, к.і.н., докторант кафедри українознавства ХНУ ім. Каразіна). Усього в рамках проекту було заплановано зібрати 550 усних історій, в Україні було проведено найбільшу кількість інтерв'ю, порівняно з іншими країнами – учасницями проекту, – 80. У 2003-2006 рр. було реалізовано великий загальноукраїнський проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок». Це дослідження виконувалось в Інституті народознавства НАН України за підтримки Канадського Інституту Українських Студій (керівник проекту – Оксана Кісь, к.і.н., наукова співробітниця ІН НАНУ). В межах проекту було записано близько 30 біографічних інтерв'ю з жінками старшого віку у Львові, Харкові та Сімферополі, а також здійснено міждисциплінарний аналіз жіночих автобіографій. Інший дослідницький проект, що виконується в Інституті народознавства НАН України, спрямований на вивчення проблем соціально-культурної адаптації українців, яких у повоєнні роки було примусово переселено з території Польщі на західноукраїнські землі (керівник проекту – Галина Виноградська, молодша наукова співробітниця ІН НАНУ). Складну й суперечливу історію УПА вивчає методами усної історії інший науковець Інституту народознавства НАН України – Євген Луньо.

До 2007 року в Україні триває міжнародний проект «Книга пам'яті колишніх в'язнів концтабору Дахау», завданням якого є проведення інтерв'ю та написання біографій жителів України, які перебували в роки Другої світової війни в цьому концтаборі. У рамках цього проекту в Україні діє 7 робочих груп: у Львові, Вінниці, Києві, Переяслав-Хмельницькому, Сімферополі, Полтаві та Харкові. Особливістю проекту «Книга пам'яті Дахау» є його педагогічне спрямування, поряд з чіткими практичними науковими цілями, адже учасниками робочих груп є студенти та школярі. На сьогоднішній день підготовлено 60 біографій в'язнів. На основі зібраного матеріалу заплановано створення виставки, яка буде демонструватися в Німеччині та Україні. Педагогічне та наукове спрямування мала й польова школа для студентів на тему «Голокост очима росіян, українців і кримських татар на прикладі сіл Кримського півострова» (керівник – Тетяна Величко, аспірантка Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАНУ), яку проводив влітку 2006 р. Український центр вивчення Голокосту (Київ). За два тижні роботи школи було зібрано близько 40 інтерв'ю з мешканцями сіл степового Криму.

Методи проведення біографічних і тематичних інтерв'ю широко використовують у своїх дослідженнях соціологи, етнологи та фольклористи, музейні працівники під час збору матеріалів для поповнення фондів колекцій. Про важливість запису і збереження опитувань очевидців наголошують і архівні працівники в публікаціях фахового журналу «Архіви Укра-

їни» [4]. У цьому ключі маємо сподівання, що фахівці інших гуманітарних спеціальностей також приєднаються до когорти прихильників «живої історії».

Перелічених фактів, мабуть, достатньо, щоб побачити географію та різноманітність тематики усно-історичних досліджень в Україні сьогодні, зрозуміти нагальну необхідність для спеціалістів з усної історії в обміні думками, фаховій допомозі, рекомендаціях, просто адекватній аудиторії для апробації отриманих результатів своїх досліджень. На шляху інституціоналізації усної історії в Україні можна назвати такі етапи. Перше знайомство вітчизняних науковців з методами «живої історії» відбулося у 1994 р. у Львові, де проходила міжнародна конференція «Методологія та методи усної історії – життєві оповіді в соціологічних дослідженнях», в якій брали участь 64 вчені із 17 країн. У червні 2005 р. на VI Конгресі Міжнародної асоціації українців у Донецьку вже діяла окрема секція «Усна історія: особливості та перспективи розвитку в Україні» (організатор та керівник секції – Оксана Кісь). У її роботі взяли участь як молоді, так і досвідчені вчені з України та Канади. Вони не лише представили результати власних досліджень, але й обговорили переваги та обмеження використання методів усної історії в українознавчих студіях. Дискусія точилася довкола критеріїв вибору та способів застосування різних технік інтерв'ю, проблеми надійності особистих свідчень як історичного джерела, взаємозв'язку між індивідуальною та колективною історичною пам'яттю, а також зачепила питання трансформації історичної, етнічної, гендерної, релігійної та інших ідентичностей під впливом певного історичного досвіду. У лютому 2006 р. у Львові в Інституті історії церкви відбувся навчально-методичний семінар проекту «Книга пам'яті в'язнів концтабору Дахау», на якому, окрім учасників та керівників робочих груп були присутні також фахівці з усної історії України та Німеччини. Рівень дискусій, які точилися на цьому семінарі, коло тем, що потребували обговорення, вийшли далеко за межі локального проекту і засвідчили нагальну необхідність у співпраці й регулярних контактах для науковців, які займаються усною історією. Семінари з усної історії, що відбулися у травні 2006 р. у Переяславі-Хмельницькому та Львові, зібрали до дискусії не тільки істориків, а й соціологів, етнологів, фольклористів та музеєзнавців. Метод усної історії успішно застосовується українськими науковцями для суто позитивістських досліджень таких історичних подій та явищ як Голодомор в Україні 1932-1933 рр., повсякденне життя сільського населення в 1920-1940-х рр., примусова праця українських робітників у нацистській Німеччині, Голокост, історія підпілля УГКЦ, процесів міграції сільського населення до Львова у 1950-1980-х рр., життя українських емігрантів у Канаді тощо. Але ще вагоміші результати методика усної історії продемонструвала для таких складних соціально-гуманітарних досліджень, як проблема ідентичностей: історичних, етнонаціональних, гендерних, соціальних тощо. Обмін думками між фахівцями різних гуманітарних дисциплін відбувався навколо питань достовірності усних свідчень, проблеми рекрутування респондентів та репрезентативності вибірки, методики проведення інтерв'ю, етичних моментів спілкування інтерв'юера з оповідачем, правових аспектів використання усно-історичних матеріалів, проблеми запису, атрибуції та інтерпретації інтерв'ю, створення електронних інформаційних ресурсів та спеціального програмного забезпечення для роботи з джерелами усного походження. Співпраця між науковцями різних міст України, які послуговуються методами усної історії, розпочата на цих семінарах, тривала й після їх завершення, довела необхідність створення формального об'єднання, яке б допомагало презентувати усну історію в Україні. Тому цілком логічно, що наприкінці жовтня 2006 р. учасниками міжнародної конференції в Харкові було оголошено про намір створити Українську асоціацію усної історії. На конференції було обрано голову Асоціації – Гелінаду Грінченко, к.і.н., доцента Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, та членів правління Асоціації – Тетяну Величко, аспірантку Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії НАНУ (Сімферополь), Юрія Волошина, д.і.н., доцента Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка, Оксану Кісь, к.і.н., наукову співробітницю Інституту народознавства НАН України (Львів), Тараса Нагайка, керівника Навча-

льно-наукового центру усної історії при Переяслав-Хмельницькому державному педагогічному університеті імені Григорія Сковороди, Наталію Суреву, к.і.н., доцента Запорізького національного університету, Тетяну Пастушенко, м.н.с. Інституту історії України НАН України (Київ).

Метою діяльності Асоціації її організатори визначають: об'єднання фахівців різних соціально-гуманітарних дисциплін, які поділяють принципи і підходи усної історії та застосовують відповідні методи у своїй дослідницькій діяльності; забезпечення обігу фахової інформації й обміни інформаційними ресурсами; сприяння науковим дослідженням різного рівня у рамках усної історії; підтримку високого теоретико-методологічного рівня наукової дискусії; допомогу при публікації наукових праць та матеріалів з усної історії (рецензії, рекомендації, редагування); розвиток освіти в ділянці усної історії.

Запрошуємо до співпраці всіх фахівців соціально-гуманітарних дисциплін. Електронна адреса Асоціації: **Ukrainian Oral History Association**: info.uoha@gmail.com.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Institute for Oral History, Baylor University, Texas http://www.baylor.edu/oral_history/.
2. Oral History Association <http://omega.dickinson.edu/organizations/oha/>.
3. <http://www.franko.lviv.ua/institutes/instituteu.html>.
4. Архіви України. – 2005. – №1-3. – С. 450-513.
5. Женская устная история. Гендерные исследования. / Сост. А. Пето. – Б.: ОФ «Центр издательского развития», 2004. – 304 с.
6. Женская устная история. Гендерные исследования. – Ч. II. – Б.: ОФ «Центр издательского развития», 2005. – С. 223-242.
7. Інститут історії Церкви. 1992-2002. – Львів, 2002.
8. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Ред., вступ. стаття Г.Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.
9. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30-х років. – К., 1999. – 559 с.
10. «То була неволя...» Спогади та листи остарбайтерів. – К., 2006. – 542 с.
11. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. – М., 2000. – С. 283.
12. Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив / Ю. Мицик. – К., 2003. – 296 с.; Український голокост 1932-1933: свідчення тих, хто вижив. – Т. 2. / Ю.Мицик. – К., 2004. – 443 с.
13. Усна жіноча історія. Повернення: Історіографія сільських жінок у контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. – К., 2003.
14. Устная история. Возвращение. – К.: ЖЦ «Спадщина», 2003. – 124 с., іл., Це скорочений варіант українського видання російською мовою, що представляє досвід 29 жінок.
15. Цитата за: Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. // Україна модерна. – №11. – 2007.

The author of the article reviews the main stages of the formation of the Ukrainian association of oral history, traces the development of oral history as a branch of the historical science, and offers information on the main scientific events held in Ukraine in this sphere.

УДК 94(477)

Оксана Кісь
(Львів)

УСНА ІСТОРІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИКА АВТОБІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглянуто основні теоретичні аспекти складання автобіографічного інтерв'ю.

«Люди завжди оповідали свої історії у розмовах. Століттями історія передавалася усно, з вуст в уста... Всі в той чи інший спосіб оповідають про минулі події, тлумачать їх, надають їм значення, підтримуючи живу колективну історію. Навіть у наш час всезагальної письменності та розмаїтих засобів зв'язку... більшість людей формує засади свого розуміння власної минувшини через розмову з іншими...», – так починає Рональд Гріль, один з теоретиків усної історії, передмову до своєї книги «Обгортки звуку: мистецтво усної історії» [22: xv]. Для нього, як і багатьох істориків, одна з ключових методологічних проблем зводиться до запитання: коли, за яких обставин оповідь про минуле перетворюється з розмови в акт усної історії? І відповідь на це питання дослідник бачить у наступному: такого сенсу «розповідь набуває тоді, коли для діалогу створений спеціальний контекст; творцем його є історик, тобто особа, яка завдяки здатності сформулювати загальне таке бачення історичного процесу може досягнути сенсу того, що сказано» [22: xv].

Завдяки французькій школі Анналів, що першою підкреслила важливість вивчення повсякденного досвіду різних соціальних груп і верств (селян, робітників, вчителів, підприємців, жінок) у фокусі історичного дослідження, відбувся радикальний поворот до вивчення усіх деталей людського досвіду, що спричинило бурхливий розвиток таких нових ділянок як «мікроісторія» (історія громад малих населених пунктів) та історія повсякдення.

Загалом, «історики віддавна відчували, що письмовим документам бракує людського виміру, спонтанності. Зазнавши попередньої цензури та призначені для особливих цілей, вони відображають лише формальні стосунки та позбавлені життя широкого кола людей» [22, с. 1].

Потреба пізнання і розуміння індивідуального досвіду людини як суб'єкта історії логічно призвела до переорієнтації дослідницьких стратегій, серед яких особливого значення набувають якісні методи дослідження. Мікроісторія, історія повсякдення, соціальна історія дозволили вивчати історію в її *антропологічному* вимірі: не на макрорівні (історія великих подій, катаклізмів, інституцій тощо), як це було досі, а з позиції окремого індивіда, звичайної людини та її повсякденного життя, що дозволяє побачити багатоманітність і неоднозначність історичних інтерпретацій, множинність історичних правд, можливість альтернативних варіантів розуміння історії на рівні окремих індивідів та груп.

Визнання унікальності і самоцінності людського досвіду означало необхідність інтерв'ювання безпосередніх учасників подій минулого, що відкривало якісно нові можливості для історичних реконструкцій. Це дало поштовх до бурхливого розвитку нової ділянки історичної науки – усної історії (англ. *oral history*), піднесення якої припадає на середину 1960-х. До кінця 1970-х років вона здобула визнання і статус в академічному середовищі країн Європи і Америки (насамперед, Італії, Німеччини, Канади та США). Водночас, одним із найактуальніших питань тогочасних історичних студій була потреба вивчення історичної пам'яті, того, як окремі люди пояснюють, раціоналізують, виокремлюють смисли у прожитому ними минулому, як вибудовують свої ідентичності на основі власного історичного досвіду.

Засадничим постулатом усної історії є твердження, що історія не є «минулим у собі», вона є продуктом осмислення історичною свідомістю сучасних людей минулого історичного

досвіду. Відтак вона покликана допомогти осягнути шляхи перетворення індивідуальної пам'яті в колективну, подій минулого – в історію [17, с. 74]. Як писав один із головних теоретиків усної історії П.Томпсон: «Усна історія – це історія, вибудована довкола людей... Вона надає засоби радикальної трансформації соціального змісту історії» [35, с. 28]. З іншого боку, безсумнівною перевагою автобіографічного методу є те, що «він робить доступною процесуальність соціального життя» [13, с. 18], оскільки автобіографія представляє «історію в розвитку».

«Усна історія є вельми багатообіцяючою щодо збагачення наших знань про минуле та про те, як це минуле живе у сьогоденні. Часто такі сподівання набувають спрощеної форми: або «більше історії», або «більше жодної історії». У першому випадку усну історію розглядають лише як спосіб конкретизувати історичні знання, здобути більший обсяг власне історії для історика. В другому ж, у ній вбачають спосіб позбутися історика, щоб здобути справжній голос минулого, позбавлений впливу позиції історика, тобто вийти за межі історії. Але насправді це ані одне, ані інше. Обидва такі підходи нехтують діалектикою самого інтерв'ю: у першому випадку – заперечується будь-яке значення інтерпретації зі сторони тих, кого ми розпитуємо; в другому – ігнорується вирішальна роль самого історика у створенні документа. Натомість, усна історія має бути способом творення кращої історії, більш критичної і свідомої історії, яка залучає учасників подій у створення їх власної історії» [22: xvi].

На початку становлення усної історії як напрямку історичних досліджень історики вбачали своє основне завдання в розширенні джерельної бази, у формуванні нових архівів з транскриптів інтерв'ю, попередньо записаних на аудіоплівку. Фактично, йшлося лише про новий спосіб створення письмових документів шляхом запису спогадів видатних людей про значні події з тим, щоб просто доповнити існуючий масив документів. Керуючись такою метою, історики ретельно добирали питання, заздалегідь вибудовували структуру інтерв'ю, скеровуючи свого оповідача у напрямку, який вважали правильним: прагнули, щоб він чи вона максимально повно і детально розповіли про наперед визначені важливі події чи про відомих осіб. Лише наприкінці 1980-х прийшло усвідомлення визначальної ролі інтерв'юера як співавтора оповіді, від якого значною мірою залежить зміст і обсяг розказаного.

Унікальність дослідження в ділянці усної історії полягає в тому, що дослідник може не лише інтерпретувати певні джерела, але й залучений у процес їх створення. Відтак, чи не найважливішою ланкою у цьому процесі є інтерв'ювання. Завдання полягає у створенні наративу, що становитиме головне джерело подальшого аналізу-інтерпретації. Наратив – послідовна оповідь, організація історичного матеріалу в хронологічній послідовності переважно навколо одного окресленого сюжету [34, с. 74].

У межах сучасних гендерних досліджень таким ідеальним нарративом, що дає найбільше поле для аналізу та інтерпретацій, є *автобіографія*. При автобіографічному підході центральним об'єктом дослідження є індивідуальне життя людини, пов'язане з її безпосереднім оточенням (мікросередовищем), а основними аспектами дослідження стають суб'єктивні уявлення про власне життя та соціальну реальність [12, с. 1].

Автобіографічний нарратив не є і не може бути документом, що просто фіксує факти та події минулого, оскільки оповідач пропонує нам власне бачення пережитого, суб'єктивну їх інтерпретацію, постаючи водночас суб'єктом (оповідачем) та об'єктом (дійовою особою) нарративу. Втім, суб'єктивність такого джерела позірна, адже, як слушно зауважує Д.Берто, «сам соціальний світ співконструюється, конструюється і трансформується щохвилини діями людей... котрі водночас є і спостерігачами і рушійною силою цієї реальності» [1, с. 18], яка складається з досвіду окремих суб'єктів, конкретних учасників соціальних та історичних процесів. Таким чином, біографія постає як соціальний конструкт, у межах якого має значення не стільки точність та правдивість змальованих подій, скільки ті смисли та значення, що оповідач їм приписує. Оповідач конструює своє минуле і майбутнє, послуговуючись ustalеними дискурсивними стратегіями, на основі існуючих культурних матриць, системи

цінностей, прийнятних моделей поведінки, схем соціальної мікроструктури і т. п., що можуть бути згодом виявлені у біографії, виокремлені та узагальнені під час її подальшого аналізу.

У межах дискусії про надійність автобіографічних свідчень для історичних студій постало питання надійності будь-яких історичних джерел та було піддано критиці міф про об'єктивність в історичних дослідженнях, на місце якої запропоновано *інтерсуб'єктивність* [36; 30; 35]. Ця категорія має два виміри: з одного боку, взаємодія між особистим і масовим нарративами, з іншого, – взаємодія поміж оповідачем і аудиторією [17, с. 3]. Особисті нарративи використовують дискурсивно доступного узагальненого суб'єкта, щоб сконструювати конкретного ідивідуального суб'єкта. Тобто, індивід використовує масові міфи, легенди, історії, стереотипи для конструювання своєї особистої історії [17, с. 16]. Як слушно зауважує Дональд Рітчі, «усна історія надійна чи ненадійна тією ж мірою, що й інші джерела. Жодним даним не можна довіряти повністю, і кожне джерело має бути перевірене шляхом зіставлення з іншими» [28, с. 6]. Останнім часом історики гостро усвідомили, що будь-який опис минулого є послідовною реконструкцією, і жодна історія не сягає нас безпосередньо – вона завжди опосередкована постаттю історика, який фактично творить її, передаючи своє бачення подій і фактів через певні усталені культурою жанри [23, с. 12].

Фактично, усна історія не має на меті прямої реконструкції подій на основі свідчень очевидців. Як слушно стверджує один з чільних теоретиків усної історії Алесандро Портеллі, «головне, що вирізняє усну історію, – це те, що вона говорить нам не стільки про факти, скільки про їх значення... Усні джерела повідомляють нам не лише про те, що люди вчинили, але що вони хотіли вчинити, що, як їм здається, вони насправді чинили, і що вони зараз думають про те, що вчинили» [27, с. 48]. Тобто, дослідження з усної історії засадничо не націлене на встановлення якоїсь «історичної правди», яка не непізнана по суті своїй. Фактично, оповідаючи історію свого життя, особа говорить не стільки про події, свідком яких він чи вона були, але радше про те значення, якого набули ці події в контексті його/її життєвого досвіду, як вони вплинули на життєвий вибір, погляди, світогляд, ідентичність. Реальність і те, що розповідає про неї очевидець, – не тотожні речі. «Біографічне знання неоднозначне, відносне і суперечливе, оскільки воно практичне чи то прагматичне. Воно є одним із способів інтерпретації світу; воно конструюється і реконструюється по черзі численні і постійні часопросторові особливі зіткнення з іншими (окремими чи груповими) акторами або масивами знання» [19, с. 194-195]. У такий спосіб власне і виробляється індивідуальний сенс історії. У передмові до книги «Обгортки звуку: мистецтво усної історії» Рональд Гріль слушно зазначає: «Спосіб бачення історії окремим індивідом є фактом, що заслуговує на історичне дослідження. Історія, історична думка є продуктом культурного конструювання, і розуміння цього конструкту інформує нас про саму культуру, в межах якої це відбулося» [Grele: 1991, p.vii].

Автобіографія є унікальним історичним джерелом. Вона дає змогу зосередитись на індивідуальному житті, що вписане у безпосереднє соціокультурне середовище, відтак роздуми особи про її власне життя та соціальне, політичне чи культурне оточення одночасно перебувають у полі уваги дослідника. Виконане методом глибинного автобіографічного інтерв'ю, таке дослідження дозволяє відкрити приховані смисли та мотиви людських вчинків, витоки певних поглядів та оцінок, особливо якщо оповідач не схильний висловлювати їх прямо, або згадує про них лише мимохідь чи взагалі промовчить. «Цей живий досвід вкрай важливий для дослідника, бо дає змогу бодай частково збагнути те особисте розуміння і значення, яке актор виробляє у взаємодії з його власним оточенням; і навзаєм – оцінити, як оті значення та розуміння впливають на саму цю взаємодію» [19, с. 196]. На користь автобіографічного методу свідчить той факт, що лише цілісна історія життя дає ключі до розуміння кожного окремого її фрагмента, тобто усі елементи щільно пов'язані між собою, набуваючи сенсу лише в контексті один одного. Навпаки – лише представлена оповідачем послідовність і

конфігурація значущих фактів (подій, ситуацій, осіб) дозволяє відчитати і збагнути основні смислоутворюючі цінності в житті окремої людини і, відтак, соціальної групи.

Цілий ряд особливостей відрізняє усну автобіографію від писаної. Написана одного разу історія життя стає застиглою: її можна перечитувати та інтерпретувати безліч разів, однак вона, як і будь-який письмовий документ, назавжди залишається незмінною, її форма є сталою, безвідносно до особи читача. Усна ж автобіографія, натомість, є завжди гнучкою та мінливою, вона набуває різної форми і може оповідатись у різний спосіб, залежно від аудиторії слухачів.

Інша відмінність полягає в тому, звідки виникає поштовх оповісти історію життя. Так, життєпис є наслідком особистого внутрішнього бажання і свідомого рішення оповісти про своє життя іншим людям. Пол Коннертон розглядає власноручне писання мемуарів частиною культури правлячих еліт, такі «мемуаристи вважають, що їхнє життя варте того, щоб його згадували інші, бо вони у своїх власних очах постають поважними персонами – тими, хто колись приймав впливові рішення» [5, с. 39]. Очевидно, що мова, структура, зміст такого нарративу підпорядкована домінантним публічним дискурсам, відтак власні погляди чи оцінки автора можуть виявитись дещо затіненими, викривленими чи замовчаними у викладі. Натомість, усне представлення власної історії життя найчастіше ініціюється ззовні (родичами, інтерв'юером); така розповідь має радше приватний характер, тобто призначена не стільки для широкого загалу, скільки звернена до конкретної особи – слухача. Тому оповідач значно менше зосереджений на дискурсивній лояльності свого нарративу: він/вона оповідає радше окрему приватну історію, а не частину загальної Історії.

Ще одна відмінність поміж двома способами створення автобіографії полягає у часі, який на це витрачається. Написання автобіографії займає дні, місяці чи навіть роки, тому такий текст неодноразово перечитується і осмислюється автором, зазнаючи певних змін (стилістичних, структурних, мовно-редакційних). Натомість оповідь автобіографії займає не більше кількох годин, представляючи порівняно спонтанні роздуми про власне життя. Крім того, життєпис найчастіше подається у лінійно-хронологічній формі, а усна автобіографія має радше циклічну та розгалужену природу [5, с. 40], зумовлену асоціативністю мислення і відтворення спогадів.

Проте, найважливіша відмінність усної автобіографії криється саме в усному способі її представлення, завдяки якому відкривається ціла низка непрямих, невербальних шляхів (для оповідача – щоб висловити, а для інтерв'юера – щоб вловити), певні позасвідомі, потаємні чи невимовні думки. Порівнюючи переваги усних джерел щодо письмових, Алесандро Портеллі цілком слушно підкреслював, що «зміни тону та гучності, ритм народного мовлення містить імпліцитне значення та соціальні конотації, які неможливо відтворити на письмі... Тривалість та місце паузи є важливим для розуміння значення сказаного» [27, с. 47-48]. Справді, швидкість мовлення, вираз лиця, міміка, поза, жести можуть сказати багато про ставлення оповідача до предмета розповіді, особливо якщо з певних причин певні думки їй важко вербалізувати. Тому усна історія (у формі оповіді життєвого шляху) є вкрай ефективним і важливим методом у пострадянських умовах, де, з одного боку, мало довіри до письмових джерел доби соціалізму (всім відомо, які біографії тоді публікувались), з іншого ж, – люди не мають достатніх навиків усної авторефлексії.

Особливості і труднощі проведення дослідження методом усної історії у тоталітарних та посттоталітарних суспільствах були неодноразово предметом дискусій серед учених Заходу у 1990-х. Однією з проблем тоталітарних суспільств є те, що в них держава позбавляє Людину її індивідуальної пам'яті, і «мовчання створює враження уніфікованої колективної пам'яті: досвід кожного виглядає схожим на інший» [25]. Так і радянських людей десятиліттями привчали сприймати лише офіційну версію історії – одну для всіх. Під тиском постійної пропаганди, живучи в атмосфері всезагальної недовіри і підозр, радянські люди навчилися тримати при собі свої власні спогади (які часто були травматичними і суперечили офіційній

версії минулого). Вони навчені мовчати. Тому, як зауважили дослідники, коли Гласність вперше дала змогу говорити відкрито про все, виявилось, що людям вкрай важко осмислювати минуле і промовляти його. Тому дослідник усної історії неминуче зіткнеться з цілою низкою психологічних бар'єрів. Людей справді складно вмотивувати говорити про їх особистий історичний досвід повно і детально. Їхній досвід і спогади можуть бути вкрай болісними, то ж людям справді не хочеться повертатись до них. Людям також все ще некомфортно обговорювати теми, що були табуованими в радянський час (політичні репресії, депортації, геноцид, соціальну нерівність та ін.). Люди схильні недооцінювати власне минуле, не довіряти тим, хто розпитує, вони не мають достатніх навиків усної саморефлексії. Усна традиція значною мірою втрачена. Допомогти людині розкритися – ось завдання інтерв'юера.

Методика проведення автобіографічного нарративного інтерв'ю добре опрацьована і випробувана, її різноманітні техніки докладно описані в науковій літературі [10; 16; 20; 21; 28; 31; 35].

У межах усної історії головне завдання полягає в тому, щоб «виробити такі прийоми, які заохочуватимуть людину розказати про те, що невимовне» [15, с. 95]. Дослідник повинен пам'ятати, що основним продуцентом автобіографії як історичного джерела є оповідач, тоді як роль інтерв'юера зводиться до створення оптимальних сприятливих умов для цього. Оскільки «найкраща усна історія є квазімонолог оповідача» [20, с. 224], головна мета полягає в тому, щоб стимулювати, заохочувати і підтримувати природній плин і неперервність оповіді. Прямий вплив інтерв'юера на зміст, форму, послідовність викладу, тривалість тощо потрібно звести до мінімуму. Оповідач має сам обирати теми і сюжети, спосіб і порядок їх викладу, глибину висвітлення тощо, тобто самостійно конструює свою біографію і пропонує її потенційній аудиторії, яку уособлює інтерв'юер. З іншого боку, роль останнього є вкрай важливою у цьому процесі, оскільки, як слушно зауважила Луїза Пассеріні, «немає про що оповідати, коли немає кому слухати» [26, с. 3].

Метод автобіографічного інтерв'ю передбачає особливу роль інтерв'юера, від якого значною мірою залежить і якість новоствореного джерела, і, відповідно, успіх самого дослідження. Цілком очевидно, що форма, зміст і обсяг біографічної оповіді значною мірою залежить від того, хто слухає.

Під час індивідуального автобіографічного інтерв'ю на інтерв'юера покладається надзавдання: виступити в двох ролях водночас. З одного боку, він/вона репрезентує певну суспільну інституцію (університет, академічну науку, громадську організацію, дослідницький проект тощо), що надає інтерв'ю офіційного характеру і, відтак, оповідач свідомий потенційної публічності своєї розповіді. З іншого боку, завдання інтерв'юера полягає в налагодженні особистого контакту з оповідачем, у створенні атмосфери приватної розмови, взаємної довіри і відкритості, які сприяють процесу оповіді. З огляду на це, до особистості та фаховості інтерв'юера висуваються високі вимоги.

Ще наприкінці 1980-х дослідники відзначили: що більшими є відмінності (вікові, гендерні, мовно-етнічні, соціальні, освітні тощо) поміж співрозмовниками (оповідачем та інтерв'юером), то більшою виявляється особистісна дистанція поміж ними [20, с. 221]. Прямим наслідком цього є рівень психологічного комфорту оповідача під час інтерв'ю і, відповідно, якість його нарративу. З іншого боку, видима різниця між співрозмовниками позначається також на змісті розповіді, і, відтак, інформація, отримана в результаті, є дещо спотвореною, інакше структурованою. Існує також загроза, що оповідач, прагнучи догодити інтерв'юеру, розказуватиме радше те, що той хоче почути. З іншого боку, неадекватна (з точки зору оповідача) реакція слухача на розповідь може також змінити її хід, зміст, обсяг тощо.

Саме тому бажано, щоб інтерв'юер якнайповніше поділяв культурний досвід оповідача і міг легко орієнтуватись у його/її житті, тобто без зусиль розуміти вербальні та невербальні повідомлення (натяки, жарти, жести, міміку тощо). Непорушним правилом для дослідника є

попередня підготовка і поінформованість про предмет розмови (зануреність у тему), що дозволяє уважно слухати, не перериваючи розповіді запитаннями та уточненнями.

У дослідженнях з усної жіночої історії особливо наголошується їх гендерна гомогенність: важливо, що саме жінка говорить із жінкою. Причиною цього є гендерні відмінності у мовленні у змішаних групах, через які жіночий голос у них маргіналізується. Натомість, «розмова поміж жінками дозволяє їм говорити про їхній досвід повніше, оскільки такі співрозмовниці уважніше дослухаються одна до одної» [18, с. 98]. Крім того, «жінки добре навчені слухати – і чоловіків, і жінок, – то ж їм легше співпрацювати і досягати порозуміння поміж себе, аніж у змішаних групах» [33, с. 121-125]. Розкриваючи свою долю жінці, оповідачка разпораз апелює до спільного жіночого досвіду, засадничо знайомого і зрозумілого жінкам, але незбагненого і незвіданого для чоловіків. Відчуття того, що тебе зрозуміють, дозволяє говорити вільніше і торкатися більш приватних тем.

Відомо, що у традиційних польових дослідженнях найважливіше те, що сказане (тобто конкретний фактаж), а не те, як воно сказане. Однак своє ставлення до того чи іншого факту, свою оцінку явища чи події респондент виявляє саме невербально, то ж вилучення емоційної складової з транскрипту інтерв'ю може спотворити смисл сказаного. До того ж, доведено, що жінки успішніші у невербальному вияві емоцій і краще за чоловіків декодують невербальні емоційні повідомлення оточуючих [7, с. 232]. Отже, навіть тоді, коли оповідачці забракне відповідних слів, вона, вірогідно, знайде інший спосіб самовиразитись, щоб слухачка змогла вловити зміст того, що малось на увазі.

Техніка наративного автобіографічного інтерв'ю потребує також значних психологічних зусиль, бо ж на час розмови інтерв'юєру необхідно погамувати своє власне Я (стримати свої почуття, судження, ставлення тощо) і перетворитись у «живий екран», на який проектується і де віддзеркалюється доля оповідачки. Уміння та навички інтерв'юєра мають виняткове значення в умовах посттоталітарного українського суспільства, де будь-яке розпитування сприймається упереджено та насторожено. У країні, де публічне обговорення суспільних, політичних чи історичних питань тривалий час переслідувалось, вкрай важко вмотивувати людину говорити про особистий історичний досвід, висловлювати свої міркування та оцінки відкрито і докладно.

Доволі часто предметом критики і самокритики в усній історії є владні, ієрархічні стосунки, що характеризують співрозмовників під час інтерв'ю [24]. Адже саме дослідник створює ситуацію для продукування автобіографії і володіє нею: він/вона обирає оповідача, ініціює оповідь, задає рамку і правила розмови, врешті – отримує біографію і надалі розпоряджається нею. Нерівність співрозмовників полягає і в тому, що дослідник дізнається практично все про приватне життя оповідача, а той – майже нічого про інтерв'юєра. Окрім того, часто у звичайному структурованому інтерв'ю дослідник (свідомо чи позасвідомо) ставиться до оповідача по-споживацькому, розглядає її/його як *об'єкт* дослідження чи як просте *джерело* історичної інформації, зазвичай нехтуючи почуттями, переживаннями, особистістю цієї людини. Кетрін Андерсон, критикуючи істориків за те, що вони «явно віддають перевагу запитанням про події і факти, і уникають запитань про почуття, ставлення, цінності та значення», наголошує, що саме усна історія дає досліднику унікальний шанс довідатись про індивідуальний смисл історичних подій від їх учасників та свідків, замість того, щоб самотужки інтерпретувати факти на основі наперед заданих теорій [15, с. 98].

Автобіографічний метод, як вже зазначалось, має саме таку спрямованість: від людини – до концепту, від індивідуального досвіду – до узагальнень і гіпотез. «Нам потрібно вибудувати наші теорії, виходячи з реального досвіду», – закликає Джудіт Віттнер. Націленість на пізнання унікального особистого досвіду, поглядів, оцінок (а не фактажу) дозволяє уникнути нерівноправної ситуації під час інтерв'ю, визнаючи пріоритетну роль оповідача (як соціально-компетентного історичного актора) в інтерактивному процесі творення такого складного першоджерела, як автобіографія. Їй/йому надається цілковита свобода в обранні форми по-

дачі, сюжетних ходів та змісту, послідовності викладу, глибини і детальності, тривалості і об'єму автобіографії. Це означає, що інтерв'юер засадничо відмовляється від власних, наперед сформульованих тез і гіпотез, і готовий/ва слухати, чути і поважати те, що вважає суттєвим і значущим оповідач/ка. В такий спосіб первісна нерівність поміж співрозмовниками дещо збалансовується.

Історія України ХХ ст. багата на події, що неодноразово змінювали суспільно-політичні та соціально-економічні умови життя людей. Однак повсякденний і часто травматичний досвід людей, що пережили їх, вивчений надто мало. Саме тому метод усної історії набуває особливої актуальності сьогодні, коли кількість живих свідків та учасників тих історичних подій щодня зменшується. В останні роки в українській історичній науці почалась зміна наукової парадигми, що полягає в переході від макроісторичних досліджень (зосереджених на історичному факті) до антропологічно-спрямованих історико-етнологічних студій (націлених на пізнання історичних смислів).

Перші результати досліджень у форматі усної історії в Україні свідчать про незамінність цього підходу при вивченні тих сторін недавнього минулого, які мали травматичний характер (досвід Другої світової війни), були заборонені для висвітлення (голодомор, національно-визвольні змагання, історія Церкви) чи вважались маргінальними (жіночі студії, дослідження української діаспори). При цьому відкривається можливість для пізнання історії водночас на суспільному, індивідуальному та повсякденному рівнях її розгортання. У центрі наукової полеміки українських істориків, етнологів, соціологів – особливості вибору та застосування різних технік інтерв'ю при дослідженні тієї чи іншої тематики, проблема надійності особистих свідчень як історичного джерела, взаємозв'язок між індивідуальною та колективною історичною пам'яттю, а також трансформації етнічної, гендерної, релігійної та інших ідентичностей під впливом історичного досвіду.

Успішно проведені дослідження свідчать про ефективність даного методу для вивчення соціально-історичних та етно-соціологічних досліджень особливо трагічних сторінок історії України. Так, учені Інституту історії Церкви Українського Католицького Університету реалізували масштабний проект «Українська греко-католицька церква у підпіллі». Інший проект був спрямований на вивчення трагедії голодомору 1932-33 [25]. Дослідження голокосту та політичної еміграції українців у Північну Америку за допомогою методу усної історії також показали його виняткову дієвість, що дозволяє розкрити ряд невідомих доти аспектів цих явищ [4]. Найбільш знане дослідження історичного досвіду колективізації в Україні, здійснене у форматі усної історії, було проведене групою українських вчених (етнологів, істориків, фольклористів) під керівництвом Вільяма Нолла [8].

Однак чимало запитань істориків досі залишаються відкритими, багато сторінок історії все ще є чистими аркушами. Водночас щораз менше живих свідків минулого залишається серед нас. Їх історичний досвід – то наша спадщина. То ж щоб пізнати власне історичне минуле, нам потрібно прийти до цих людей і дати їм чи не єдину можливість розповісти про те, що часто невимовне.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Берто Д. Полезность рассказов о жизни для реалистической и значимой социологии / Биографический метод в изучении постсоциалистических обществ / Под ред. Воронкова В., Здравомысловой Е. – С-Пб.: ЦНСИ, 1997. – С. 14-23.
2. Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1929. – Вип. 1. – С. 24-33.
3. Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках // Філософсько-антропологічні студії. – 2001. Спецвипуск. – К.: Стило, 2001. – С. 43-58.

4. Ковба Ж. Лояльність у безодні пекла... // Україна модерна. – Ч. 1-2. – Львів, 1999; Винницька І. Жива історія української політичної еміграції в Канаді // Україна модерна. – Ч. 4-5. – Львів, 2000.
5. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / Пер. з англ. С.Шліпченко.– К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
6. Лакофф Р. Язык и место женщины // Гендерные исследования. – №5.– 2000. – ХЦГИ. – С. 241-254.
7. Майерс Д. Социальная психология / Пер. с англ. – С-Пб.: Питер, 1996. – 684 с.
8. Нолл Вільям. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920-30-х років. – К.: Родовід, 1999.
9. Пушкарева Н.Л. Гендерные исследования и исторические науки // Гендерные исследования. 1999. – №3. – ХЦГИ. – С. 166-186.
10. Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. – К. 2004.
11. Скотт Д. Гендер: полезная категория исторического анализа // Гендерные исследования. – 2000. – №5. – ХЦГИ.– С. 142-171.
12. Ткаченко Т.Г. Биографический метод в гендерных исследованиях.
// http://meltingpot.fortunecity.com/rundberg/963/publ/gend_sb_www/chapter_1/tkachenko.
13. Фукс-Хайнриц В. Биографический метод в социологии / Биографический метод: история, методология, практика / Под ред. Мещеркиной Е., Семеновой В. – М.: ИСПАН, 1994. – С. 11-41.
14. Шутова О.М. Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии / Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. ст. / Под ред. И.Р.Чикаловой. – Минск: БГПУ, 2001. – С. 55-74.
15. Anderson Kathryn, Susan Armitage, Dana Jack, and Judith Wittner. Beginning where we are: feminist methodology in oral history. In: McCarl Nielsen, Joyce (ed.). *Feminist Research Methods. Exemplary Reading in Social Sciences.* – London: West View Press, 1990. P. 94-112.
16. Atkinson Robert. *The Life Story Interview / Qualitative Research Methods.* – Vol. 44. – London: SAGE, 1998.
17. Cosslett T., Lury C., Summerfield P. (eds.) *Feminism and Autobiography: Text, Theories, Methods.* – London: Routledge, 2000.
18. Devault, Marjorie L. Talking and listening from women's standpoint: feminist strategies for interviewing and analysis / *Social Problems.* – Vol. 37(1), 1990. – P. 96-116.
19. Gardner Graham. Unreliable memories and other contingencies: problems with biographical knowledge / *Qualitative Research.* – Vol. 1(2). – 2000. – P. 185-204.
20. Gluck S. What's so special about women? Women's oral history. In: Dunaway, David K. and Willa K. Baum (eds.) *Oral History: An Interdisciplinary Anthology.* – 2nd ed. – California: AltaMira Press, 1996. P. 215-230.
21. Grele R. Movement without the aim: methodological and theoretical problems in oral history / *The oral history reader.* Ed. by R.Perks and A. Thompson. – London-NewYork: Routledge, 1998. – P.127-154.
22. Grele R. Private memories and public presentation: the art of oral history / *The oral history reader.* Ed. by R.Perks and A. Thompson. – London-NewYork: Routledge, 1998. – P. 243-283.
23. Leydesdorff S., Passerini L., Thompson P. (eds.). *Gender and Memory. International Yearbook of Oral History and Life Stories.* – Vol. 4. – Oxford UP, 1996.
24. Oakley Ann. Interviewing women: a contradiction in terms. In: Roberts, H. (ed). *Doing Feminist Research.* – London: Routledge, 1981. P. 30-61.
25. Oral History Project on the Commission on Ukrainian Famine. Ed. by Mace J. – Vol. 1-3. – Washington, 1990.

26. Passerini Luisa. Introduction. In: Passerini, Luisa (ed.) Memory and Totalitarianism. International Yearbook of Oral History and Life Stories. – Vol. 1. – Oxford University Press, 1992. P. 1-19.
27. Portelli Alessandro. What Makes Oral History Different? In: Portelli A. The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories. Form and Meaning in Oral History. – New York: State University of New York Press, 1991. P. 45-58.
28. Ritchie Donald A. Doing Oral History. – New York: Twayne Publishers, 1995. – 265 p.
29. Rosenthal Gabriele. Biographical method – biographical research. In: Seale, Clive, Giampietro Gobo, Jaber F. Gubrium, and David Silverman (eds.). Qualitative Research Practice. – London: SAGE Publications, 2004.
30. Samuel R., Thompson P. (eds.) The Myths We Live by. – London: Routledge, 1990.
31. Sangster J. Telling our stories: feminist debates and the use of oral history. In: Perks R., Thompson A. (eds.) The Oral History Reader. – London: Routledge, 1998. – P. 87-100.
32. Scott, Joan Wallach. The problem of invisibility. In: Kleinberg S. Jay. (ed.) Retrieving Women's History. Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society. – UNESCO, 1992. P. 5-29.
33. Spender Dale. Man Made Language. – 2nd ed. – London: Routledge, 1985.
34. Stown L. The Past and the Present. Boston-London, 1981.
35. Thompson Paul. The Voice of the Past: Oral History, in The Oral History Reader, ed. Robert Perks and Alistair Thompson. – London – New York: Routledge, 1998: – P. 21-28.
36. Tonkin E. Narrating Our Pasts: The Social Construction of Oral History. – Cambridge: Cambridge UP, 1992.
37. White H. Metahistory. – Baltimore, 1973.

The article reviews the main theoretical aspects of an autobiographical interview.

УДК 94(477.41) «1930»

Олексій Лукашевич
(Переяслав-Хмельницький)

ПЕРЕЯСЛАВЩИНА В 1930-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ УСНИХ СВІДЧЕНЬ)

У статті розглядаються певні аспекти повсякденного життя населення Переяславщини в 1930-х рр., а також чинники, що впливали на його формування.

З набуттям Україною незалежності в українській історичній науці відбулися значні зміни, що були зумовлені відходом від марксистсько-ленінської методології історичних досліджень та розробкою нових напрямків у вивченні вітчизняної історії. Одним з них є вивчення повсякденного життя українського народу в умовах радянської влади, зокрема мешканців окремих регіонів.

Для вивчення даних проблем варто звернутися до досвіду західних істориків. Наприклад, на початку 1980-х рр. у ФРН під керівництвом професора Нітхамера був здійснений унікальний проект із вивчення повсякденного життя німців Рурської області в 1930-1960-ті рр., а через деякий час аналогічне дослідження було проведено у Східній Німеччині. Західні історики поширили власні методики і на вивчення радянської повсякденності. Так, у 2001 р. у серії „Радянська історія в західній історіографії» (Москва) вийшли дві монографії Шейли Фіцпатрік, присвячені соціальній історії міста і села радянської Росії сталінської доби.

Розробка цієї проблематики потребує використання нових, нетрадиційних джерел. Одним із таких джерел, до якого вітчизняні історики повертаються після сімдесятилітньої перерви, є усні джерела. Варто відзначити, що українська історіографія має певні традиції залучення усних джерел до вивчення вітчизняної історії, зокрема серед них вчені історико-філологічного відділу Академії наук України, які працювали у 1920-1930-х рр., керівником якого був М.С. Грушевський. Таким чином, можна стверджувати, що в Україні існують власні традиції використання усних джерел для вивчення тих чи інших питань вітчизняної історії.

Усна історія – це напрям у методології історичних досліджень, що передбачає трактування історичних подій, спираючись на джерела, що були зібрані шляхом інтерв'ю, анкетування, опитування сучасників подій та інших людей, які володіють інформацією про необхідні для вивчення історичні факти. Такий підхід зумовлює перетворення усної інформації на джерела з вивчення тієї чи іншої проблематики, зокрема у даному дослідженні – це повсякденне життя населення Переяславщини у 1930-х рр.

Саме в усних джерелах можна знайти відомості, що спроможні розкрити маловідомі або замовчувані сторінки історії українського народу. Особливо це стосується радянського періоду, коли висвітлення повсякденного життя жителів українського села не було пріоритетним напрямком вітчизняної історії. Більше того, з багатьох аспектів названої теми відсутні документальні джерела, які могли б розповісти про побут та дозвілля українських селян досліджуваного періоду.

Одним із регіонів, повсякденне життя населення якого потребує поглибленого вивчення, є Переяславщина.

На початку 30-х рр. ХХ ст. Переяслав був звичайним провінційним містечком, центром типового сільськогосподарського району, що визначало основні напрямки діяльності його мешканців та розвиток відповідної інфраструктури.

Під час індустріалізації, на початку 1930-х рр., у місті було реконструйовано більшість промислових підприємств. Зокрема на місці пивоварного заводу було збудовано ефірно-олійний завод, адже понад 30% усіх земельних угідь придніпровських сіл Переяславщини

було зайнято посівами валер'яни та м'яти. Значно було розширено та механізовано маслозавод, цегельні підприємства та державні млини.

У роки перших п'ятирічок з'явилися нові промислово-кооперативні артілі – «Більшовик», «Перемога», «Текстильхудожекспорт», «Індпошив» та інші. Вони засновувались на основі якогось певного промислу, що передбачав подальшу виробничу спрямованість підприємства, його удосконалення та розвиток. Члени артілі займалися не лише виробництвом промислової продукції, а також і обробіткою земельних угідь, що наділялися артілі. Розпорядок робіт у загальних майстернях і у сільському господарстві членами промколгоспу встановлювався загальними зборами. Основні знаряддя виробництва, що потрібні були для роботи колективного промислового господарства, усуспільнювалися в окремих членів артілі.

Головним завданням цих організацій було наповнення ринку товарами широкого вжитку, такими, як одяг, взуття, посуд та ін. До цього цим займалися приватні особи – кравці, чоботарі, гончарі, бондарі тощо. Але у зв'язку з тим, що їх розглядали як дрібнобуржуазні елементи, вони переслідувалися у світлі державної політики «ліквідації куркульства як класу».

Значно більші зміни відбулися у 1930-х рр. у селах Переяславського району. Саме тоді на теренах Переяславщини, як і на всій території України, що входила до складу СРСР, проходила колективізація сільського господарства.

Стало звичним твердження про те, що колективізація селянських господарств виявилася потрібною для того, щоб індустріалізувати країну. Справді, індустріалізація здійснювалася передусім за кошти найбільш чисельного та безправного класу радянського суспільства – примусово загнаного у колгоспи селянства.

Проте, колективізація не була для компартійно-державного керівництва самоціллю. Воно прагнуло позбавити сільських виробників приватної власності, яка забезпечувала їх економічну незалежність від держави, взяти під свій цілковитий контроль виробництво та розподіл продовольства. Без колективізації вожді партії не могли здійснювати у повному обсязі диктатуру, а тому не могли домогтися своїх головних цілей у середині країни та на міжнародній арені.

Відправною точкою у справі масової колективізації можна вважати 7 листопада 1929 р. – дату виходу статті Сталіна «Рік великого перелому» у газеті «Правда». Маніпулюючи цифрами, він робив з тих мізерних відсотків колективізованого селянства потрібні йому висновки, повідомляючи своїх читачів, що розпочався масовий колгоспний рух, тому що у колгоспи селяни «пішли цілими селами, волостями, районами».

Ці твердження жодною мірою не відповідали дійсності, але були наповнені великим політичним змістом. Генсек знав свій компартійно-радянський апарат. Накладаючи твердження з газетної публікації на свій район, місцевий керівник бачив разючу невідповідність у цифрах колективізації і починав «зі шкіри пнутися», щоб подолати відставання.

Не стала винятком і Переяславщина, яка, відповідно до планів Москви та Харкова, як і вся південна Київщина, опинилася у смузі суцільної колективізації, що мала завершитися тут до кінця 1930 р. Місцева влада заходила ретельно виконувати директиви [3].

Проте, виконати це завдання і досягти 100%-ї колективізації району протягом 1930 р. не вдалося. Станом на 10 лютого 1931 р. у районі було засновано вже 80 колективних господарств, однак вони об'єднували всього 28,8% від загальної кількості селянських господарств.

Варто зауважити те, що для створення колгоспу на той час необхідно було скликати збори селян, що мали бажання вступити до артілі, на яких затверджувався типовий статут. Всі засоби виробництва та худоба колгоспників переходила у колективну власність. Але переважна більшість осіб, що стояла біля витоків колгоспів, належала до бідняцького прошарку селянства і не мала ні сільськогосподарського інвентарю, ні худоби.

Переломним у справі колективізації на теренах району став 1931 р., наприкінці якого було усуспільнено 76,7% господарств та 76% орної землі.

Основною причиною такої повільної колективізації району, яку не могли прискорити навіть погрози, насильство та репресії, було негативне ставлення до нав'язуваної згори спільної праці у колгоспах, що суперечило одвічним хліборобським традиціям нашого народу та його менталітету.

Колгоспи були настільки чужими й ворожими традиційному укладові життя українського селянства, що глибокорелігійні у своїй масі селяни вважали їх якимось диявольським витвором.

Тому селяни всіма силами опиралися, багато хто з них спродував майно, а то й просто залишав його напризволяще, та їхали до промислових центрів, на шахти Донбасу, промислові новобудови Запоріжжя, Дніпропетровська, інших республік СРСР.

Найбільше інформації про всі ці події того часу дають усні свідчення сучасників тих подій, адже у радянській історіографії достовірної інформації немає, а всі факти подані крізь призму комуністичної ідеології та класового підходу.

Житель с. Гайшин Біляй М.Ф. свідчить про те, що до його батька приходили представники місцевої влади, але батько відмовився. Пізніше він записався до колгоспу, згодившись на умовини сусіда. Багато людей йшли до артілі, не бачучи альтернативного шляху. Про це стверджує мешканка с. Козлів Михайленко О.С. У її батька до колективізації було двоє коней та весь необхідний для сільськогосподарської діяльності реманент. Після того, як записався у колгосп, все його майно усупільнили. Але батько говорив, що якщо не запишеться, то йому буде гірше.

Але ніхто не хотів просто віддавати своє майно до колгоспу. Як свідчить сучасниця тих подій жителька с. Воскресінське Каплун О., вдень на колгоспний двір звозили плуги, культиватори, а вночі розбирали все назад.

Такі методи організації колективних сільськогосподарських господарств мали і свої наслідки. Як говорить давня народна приказка, «Що посієш, те й пожнеш». Зневажливе ставлення до людей з боку компартійно-радянського керівництва відбивало у селян всяке бажання працювати у колгоспі. Основною формою протесту селян були «італійські страйки», або, як їх назвав Сталін, «волинки». Люди приходили на роботу, але відносилися до неї з „холодком», тобто намагалися якомога довше розтягнути виробничий процес. Про що в усній народній творчості залишилися спогади у вигляді приказок, наприклад: «Добре у колгоспі жить – десять робить, сто лежить, а як голод припече, то і десять утече», або «Як мав землю я свою, стрічав у полі я зорю, нині сплю я до тих пір, доки збудить бригадир. Чи роби, чи сиди, соз не дасть тобі їди» (созами називали перші колгоспи). Від такого ставлення до роботи у першу чергу страждала колгоспна худоба та майно. Якщо у власному господарстві колгоспник ставився до корови чи до коня як до годувальника, то у колгоспі він не звертав такої уваги на худобу, даючи і непосильні навантаження та погано годуючи тварин. Те саме було і з інвентарем. Адже у колгоспі все майно було власністю кожного і одночасно нічийм.

На Переяславщині відомі факти й активних форм опору насильницькому впровадженню колгоспів. Справжній бунт піднявся 9 квітня 1930 р. у розташованих поруч давніх козацьких селах Горбані та Чопилки, унаслідок чого пролилася кров [3].

Одночасно з колективізацією проходив процес розкуркулювання, що розпочався ще у 1920-х рр.

Головну роль у проведенні колективізації та розкуркулення, згідно планів найвищого державного керівництва, повинні були відігравати активісти, комнезами, комсомольці, яким надавались майже необмежені права, що перевищували права органів радянської влади. Як свідчить житель с. Гланишів Канавець С.П., ініціатива звірячої колективізації йшла не від Сталіна чи Молотова, а від місцевих жителів, що намагалися зробити кар'єру, самоствердитися чи помститися комусь із односельчан.

Розраховувалися із селянами за роботу у колгоспі трудоднями. За свідченням сучасника тих часів Біляй М.Ф., трудодень дорівнював об'єму виконаної працівником роботи за робо-

чий день, що фіксував бригадир. При цьому упереджене ставлення бригадира до колгоспника також мало місце.

Колгоспна система передбачала передачу всієї зібраної продукції у державу в обмін на товари промисловості, одяг, взуття, товари першої необхідності. За таких умов повинні були зникнути ринок та товарно-грошові відносини. Але склалася ситуація, коли врожай забирали вчасно, а товари та техніку поставляли невчасно.

Пройшовши через насильницьку колективізацію, розкуркулення, не отримуючи платні за власну працю, селянин не почував себе господарем у власному колгоспі. Все це призводило до падіння продуктивності праці, а в результаті – до зменшення державних хлібозаготівель. З року в рік хлібозаготівлі проходили дедалі важче. Особливо тяжкою була хлібозаготівельна кампанія 1932 р., не дивлячись на добрий врожай. Через незацікавленість колгоспників у результатах власної праці, велика кількість врожаю пропадала прямо на полях, що потягло за собою невиконання планів хлібозаготівлі.

Восени 1932 р. вимагалось виконання планів за будь-яку ціну. 7 серпня 1932 р. ЦВК та РНК СРСР прийняв драконівську постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної власності», що серед селян отримав назву «закон про п'ять колосків». Будь-хто з колгоспників, що взяв хоча б жменю зерна для своїх дітей, віддавався під суд.

Для посилення хлібозаготівель з Переяслава у села району посилали уповноважених, де вони на чолі створених з місцевих активістів бригад вичищали колгоспні комори та погребі селян. Практика заготівель була простою: селян викликали у контору та погрозами й тортурами примушували віддати зерно.

Бригади ходили як по своїх селах, так і по сусідніх, не минаючи дворів ні колгоспників, ні одноосібників. Вони були озброєні лопатами та довгими залізними щупами, загостреними з одного боку, за допомогою яких шукали схованки у землі. У пошуках збіжжя вони перекопували долівки, розвалювали печі, нищпорили по всіх закутках і на горищах. Сучасники тих подій Богдан І.М. з с. Велика Каратуль та Канавець С.П. з с. Гланишів свідчать про те, що труси на селянських подвір'ях учиняли ті самі люди, що і проводили колективізацію.

Інтенсивна викачка хліба нарешті дала свій результат: у селах Переяславщини, як і по всій Україні, почався масовий голод.

У Переяславі у ті скрутні часи було легше прожити на околиці міста, де люди мали більші городи, частина жителів районного центру – певні категорії робітників, службовців, військові – одержували пайки.

Навесні й на початку літа 1933 р. колгоспники могли заробити миску «баланди» чи затірки під час польових робіт з фондів громадського харчування, якщо у них вистачало сил доплентатись до поля.

На початку зими 1932 р., після повної викачки продовольства з району, головним заняттям усього населення стало роздобування якої-небудь їжі. Одним з найпоширеніших способів її одержання на той час був обмін на продукти харчування цінних речей домашнього вжитку, реманенту, одягу, коштовностей. Ювелірні вироби на той час ще залишалися у населення. Золоті та срібні прикраси все більше з'являлися на ринках Переяслава, Києва та інших міст. У тій ситуації компартійно-державне керівництво уміло скористалось народною бідною, відкривши у всіх містах крамниці «Торгсінусу» (ці магазини передбачали торгівлю в обмін на коштовності), де за безцінь скуповували дорогі речі, у першу чергу вироби з дорогоцінних металів.

Багато людей намагались вирватися за кордони України, для того, щоб улаштуватись на роботу або виміняти продукти харчування.

Незважаючи на відчайдушні спроби людей боротися з голодом, він поступово перемагав. Восени й на початку зими 1932 р. все більше почало з'являтися пухлих людей. Спершу у них пухли ноги, на яких лопалась шкіра, і з тріщин текла смердюча рідина. Поступово на-

бряки підіймалися вище, так що людина ледве могла ворухнутись, її очей майже не було видно. Переважна частина пухлих людей умирала, почався масовий голодомор.

Мертвих було стільки, що їх нікому було ховати. У Переяславі і у селах району трупи лежали на вулицях, дорогах, у хатах по кілька діб. Місцева влада призначала окремих людей, котрі збирали померлих на вулицях та у домівках і відвозили їх на кладовища возами, одержуючи за свою працю продовольчий пайок. Вони ж здебільшого й ховали людей у неглибоких спільних ямах, земля в яких ще довго ворухилась, бо серед мерців нерідко траплялися напівживі, за якими візник не міг або не хотів їхати наступного дня, коли вони помруть.

Проте, точне число жертв геноциду невідомо. Професор Бачинський П. опублікував статистичні дані щодо смертності населення у 1933 р. в окремих містах та районах Київської обл., де зазначено, що того року в Переяславі померло 1055 осіб, а у Переяславському районі – 12 тис. 823 [1]. Однак ці дані, як зазначає дослідник, є далеко не повними, тут не враховано людей, що пішли з села і померли в інших місцях.

Примусова колективізація та голодомор 1932-1933 рр. є незагойною раною в серцях українського народу. Колгоспна система завдала нищівного удару одвічним моральним принципам українського народу. Вслід за насильним створенням колгоспів та штучного голоду на Україну накотилась хвиля репресій. У 1933-1934 рр. Сталін за допомогою Постишева організував погром української інтелігенції. Але ще більших масштабів набрав Великий терор 1937-1938 рр., що не мав яскраво вираженого класового або національного забарвлення. Внаслідок цього були винищені всі інакомислячі. Тисячі людей були репресовані за свої думки. Необачно сказана фраза, критичний анекдот у бік влади міг коштувати людині строк позбавлення тривалістю на десятки років. Долі людей були в руках суддів так званих «трійок».

Але разом зі зміною форми господарювання, більшовики намагалися змінити і повсякденне життя українських селян.

Під час проведення колективізації сільського господарства широко пропагувалася ідея створення в українському селі спеціальної служби побуту на зразок міської, яка, за задумом організаторів колгоспної системи, повинна була сприяти більш ефективному використанню робочої сили у сільськогосподарському виробництві. Зокрема, про це йдеться у рішеннях XVI з'їзду ВКП(б) у 1930 р. про будівництво соціально-побутових закладів на селі [10. с. 40]. Але ці рішення залишилися на папері. У той час на селі існували кооперативні майстерні, що надавали селянам послуги по ремонту та пошиттю взуття та одягу. З кінця 1920-х рр. посилюється податковий гніт сільських кооперативів. Частина їх була змушена згортати свою діяльність. Так, у 1930-1932 рр. кількість промкооперативів зменшилась на 650 одиниць, а чисельність зайнятих у них працівників – на 42 тисячі [2]. Така тенденція спостерігалась і в наступні роки [11, арк. 70]. Але робота цих закладів була незадовільною, наприклад, у с. Пологи-Яненки Переяславського району колгоспники здали взуття на ремонт до філії «Коопремонт», проте взуття їм не відремонтували протягом трьох місяців [9]. Причинами такого становища була низька дисципліна у ремонтних майстернях, нестача матеріалів, а також недостатня організація роботи.

Не вдалося створити на селі розгалужену мережу пралень, лазень, перукарень. Не дивлячись на очевидну необхідність створення громадських пралень на селі, на практиці цей процес стояв на місці. У 1938 р. з 48 діючих у республіці пралень лише одна функціонувала у сільській місцевості [12, арк. 70].

У період перших п'ятирічок українські селяни продовжували прати тими самими методами, що вони використовували і в доколгоспний період, зокрема найбільш поширеним було прання за допомогою золи та курячого посліду.

Не зазнала значних змін і система сільської мережі закладів охорони здоров'я. Здоровий побут напряму пов'язаний зі станом медичного обслуговування. У 1930-х рр. для створення мережі міських лікувальних закладів спрямовувалися значні кошти, у той час як сільські ліка-

рні не отримували належних засобів для функціонування. У результаті дисбалансу виник величезний розрив у рівні медичного обслуговування сільського та міського населення.

У 1932 р. в українському селі працювала третина медиків республіки, у той час як сільські жителі становили 77,5% мешканців УСРР. Зрозуміло, що така кількість медперсоналу ніяк не могла задовольнити селян. Варто додати, що одна сільська лікарня обслуговувала у середньому 35 тис. осіб, які проживали у радіусі 25 км від лікувального закладу.

Через брак якісної сільської медицини селяни вимушені були звертатися до представників нетрадиційної медицини, які у багатьох випадках надавали кваліфікованішу допомогу, аніж дипломовані медики. Було також багато методів самолікування, наприклад, при зубних болях до зуба прикладали часник [4].

Непростим було становище з одягом, так як готовий одяг у селах у 1930-х рр. майже не продавався, селяни замовляли його у кравців. Представники цієї професії були у кожному селі, але з початком «великого перелому» вони були занесені до числа «антирадянських елементів», тому багато хто з них був змушений згорнути свою діяльність.

Невисоку якість одягу визначали матеріали, з якого його шили. Переважна частина тканин виготовлялася у домашніх умовах, такий спосіб виготовлення краму для українських селян був традиційним, вони його використовували вже не одне століття. Для виготовлення краму використовували коноплі та льон. Тканина, яку виготовляли, називалась полотно. Процес її виготовлення був довготривалий та тяжкий: «Полотно робили: коноплі вимочували, м'яли, тіпали, тоді пряли, мотали, аж тоді на верстат і робили тканину. Верстат був майже у кожній хаті» [8]. Одяг селян майже не змінювався протягом року, у плані сезонності. У теплі місяці року основним одягом українських селян були штани, сорочка для чоловіків та спідниця чи плаття для жінок. Взимку до гардеробу селян додавалися деякі елементи спіднього одягу: кальсони та сорочка [5]. Жінки у той час не мали спіднього одягу, як говорить сучасниця тих часів: «Про труси ніхто й не знав, такий народ забитий був, а може бідний такий» [6]. Відсутність таких елементарних видів одягу, як спідня білизна, свідчить не лише про те, що у селян не вистачало тканин, а й про їх недостатню культурність і, що найголовніше, бідність, адже у 30-х рр. ХХ ст. у містах можна було знайти спідню білизну. В якості гудзиків часто використовували перерізані палички [7].

Дещо покращилося життя селян у часи другої п'ятирічки, після того, як на другому з'їзді колгоспників у 1935 р. було змінено статут сільськогосподарської артіль. Зокрема, було впроваджено матеріальне зацікавлення колгоспників, що стало набагато вигіднішим, ніж відбирання вирощеного врожаю насильницьким методом. Надалі зростання хлібопоставок відбувалося паралельно з певним підвищенням життєвого рівня колгоспного селянства.

Зростання рівня сільського господарства тягло за собою розвиток підприємств Переяслава, що спеціалізувалися на переробці сільськогосподарської сировини. У 1939 р. було складено генеральний план реконструкції міста. Почали з'являтися кам'яні двоповерхові будівлі замість глиняних та саманних. У 1930-х рр. площа міста збільшилася, у порівнянні з дореволюційним періодом, майже у два рази. Частину вулиць було забруковано. У місті з'явилась електромережа.

У 1930-х рр. Переяславщина, як і вся Україна, зазнала багатьох поневірянь, слідом за насильницькою колективізацією та голодомором, мешканці Переяслава та району були остаточно залякані «великим терором». Цей період був одним із найбільш трагічних в історії нашої давньої землі. Підтвердженням цього є сльози на очах місцевих мешканців, коли вони розповідають про ті буремні часи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бачинський П. Голодний рік на Київщині // Київська Правда. – 1993. – 16 лютого.
2. Вісті. – 1935. – 2 червня.

3. Голодовка на Переяславщині: свідчення / Упорядник Ю.В. Авраменко, В.М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький – Київ – Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2000. – 445 с.
4. За свідченнями Біляя Макара Федоровича, 1923 р.н., с. Гайшин Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.
5. За свідченнями Богдан Івана Михайловича, 1923 р.н., с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.
6. За свідченнями Галенко Марфи Кіндратівни, 1922 р.н., с. Велика Каратуль Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.
7. За свідченнями Каплун Ольги, 1922 р.н., с. Воскресінське Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.
8. За свідченнями Тунік Катерини Іванівни, 1930 р.н., с. Вовчків Переяслав-Хмельницького р-ну, Київської обл.
9. Колективіст Переяславщини. – 1938. – 4 січня.
10. КПРС у резолюціях та рішеннях. – К.: Наукова думка, 1980. – Т. 4. – 535 с.
11. ЦДАВО України. – Ф. 828. – Оп. 3. – Спр. 772.
12. ЦДАВО України. – Ф. 4960. – Оп. 1. – Спр. 772.

The article focuses on certain aspects of the everyday life of the Pereyaslav area's population in the 1930s and on the factors that determined it.

УДК 94(477.8)

Людмила Рибченко,
Ярослава Пасічко
(Київ)

ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ У СПОГАДАХ РЯДОВОГО ВОЯКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПІДГОТОВКИ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ)

Стаття висвітлює роль і значення Карпатської Січі – армії Карпатської України – у розвитку національно-визвольних змагань та боротьбі за свободу і незалежність краю напередодні Другої світової війни (за усними свідченнями рядового вояка-січовика).

До 15-ї річниці незалежності України в Національному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років була підготовлена виставка «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі 1938-1945 рр.».

Понад 300 музейних предметів розповідають про створення незалежної Карпатської України та її Президента – Героя України Августина Волошина; вояків Карпатської Січі, які першими вступили в бій із країнами Антикомінтернівського блоку, зокрема з Угорщиною; долі жителів краю у роки окупації.

Дана проблема була обрана не випадково, оскільки саме на Закарпатті, на невеликій території краю, що був відірваний від національного материка і входив до складу Чехословаччини, напередодні Другої світової війни українці перед усім світом продемонстрували, що разом із братами з Великої України бажають мати власну державність.

15.03.1939 р. на Першому Соймі був прийнятий закон про незалежність та державний устрій Карпатської України. Таємним голосуванням обраний президент – А. Волошин. Ця подія стала помітною віхою на тернистому шляху України до незалежності.

Важливим є також те, що закарпатці у березні 1939 р. не лише оголосили про свою незалежність, а й готові були відстоювати її у боротьбі. У той час, коли проходив Сойм, воїни Карпатської Січі, що була збройним формуванням уряду Карпатської України, не дивлячись на переважні сили противника – гортистської Угорщини, вступили з ними у нерівний бій.

Минуло 67 років з тої пори. Достатній час, щоб зробити історичні висновки, але українська громадськість ще й досі мало знає про події, які відбувалися на території Закарпаття у 30-х роках ХХ століття.

За радянських часів саме поняття «Карпатська Україна» і «Карпатська Січ» були піддані анафемі, січовиків переслідували. Мало хто з істориків наважувався виступити проти офіційної версії, що Карпатська Січ – фашистська організація. У період самостійності України з'явилося досить багато праць про Карпатську Україну 1938-1939 рр., але в історії збройних сил цієї держави – Карпатської Січі – й досі існує багато суперечностей.

Під час підготовки виставки про Карпатську Україну науковці музею вирішили один із розділів експозиції присвятити історії створення, діяльності та боротьби воїнів Карпатської Січі. Була проведена довготривала науково-дослідницька робота в архівах та бібліотеках України, знайдені офіційні документи, фото, листівки, газети того часу.

Більшість січовиків, яким вдалося вижити у боях та пережити угорську окупацію, були репресовані за радянських часів. Такою була й доля Головного команданта Карпатської Січі Дмитра Климпуша. Його фотографії 1920-1930-х років, особисті речі – в експозиції. Після визволення Закарпаття радянськими військами Д. Климпуш був двічі заарештований і відбув загалом 10 років виправно-трудова робіт. Повернувся додому хворим і невдовзі помер. У боях з угорськими окупантами у березні 1939 р. він участі не брав – напередодні залишив

Хуст, оскільки не поділяв думки радикального крила керівництва ОНОКС стосовно силового роззброєння чеських солдатів.

Науковцям вдалося зібрати матеріали й членів Головної команди – С. Росохи та І. Рогача. Документи розповідають про їхню участь у розбудові Карпатської Січі, подальшу життєву долю в еміграції.

Для з'ясування обставин боїв, участі у них пересічних січовиків, а також визначення того, чим для них була ця боротьба – виконанням завдання чи сенсом життя, необхідно представити матеріали рядових ветеранів Карпатської Січі.

З цією метою у травні 2006 р. було здійснене відрядження до Закарпаття. Науковцям музею вдалося зустрітися із безпосередніми учасниками або свідками вказаних подій, членами їхніх родин, зібрати оригінальні матеріали та провести польові усно-історичні дослідження. Адже саме усна історія дає можливість особистої інтерпретації подій, явищ, процесів. У ході збору спогадів те, що знаходилося у традиційних історичних дослідженнях про Карпатську Україну на другому плані, а саме – трагедії рядових січовиків, стало головним завданням у висвітленні долі Карпатської Січі.

Найбільш детально й змістовно про вказані події та свою участь у них розповів колишній воїн Карпатської Січі Юрій Неймет.

Юрій Іванович Неймет народився 10 квітня 1917 р. в багатодітній селянській родині в с. Велика Копаня Виноградівського району. З 1938 р. навчався у Хустській гімназії, був керівником січового осередку в рідному селі. Учасник бою на Красному полі. За часів угорської окупації – член підпільної організації «Юнацтво ОУН». 15.03.1941 р., з нагоди другої річниці бою на Красному полі, отримав завдання встановити Хрест на січовій могилі, за що й був заарештований. Після допитів його відправили до концентраційного табору в м. Надканіжа (Угорщина). У грудні 1942 р. звільнений. Продовжив навчання у Хустській гімназії. У 1946 р. заарештований радянською контррозвідкою «СМЕРШ» і засуджений на 8 років позбавлення волі за «український націоналізм». На Батьківщину повернувся лише в 1962 р. Реабілітований у 1991 р.

Нині колишній січовик мешкає у своєму рідному селі, користується повагою серед селян, у першу чергу, як колишній захисник свободи краю. На зустріч з представниками музею погодився одразу. Першими словами ветерана були: *«Невже ви з самого Києва до мене приїхали? Хіба про Січ знають у столиці?»*, – ці слова ще раз підтвердили, що про події на Закарпатті у 1930-х роках ХХ століття, про боротьбу краю за самостійність та свободу українська громадськість цікавиться занадто мало. Отже, й дивно колишньому січовикові, що у Києві знають про нього.

Запис спогадів Юрія Неймета відбувався у формі монологу. Літній чоловік (наступного року йому виповниться 90 років) у деталях згадував події 1938-1939 рр. Коли мова йшла про колишніх друзів-січовиків та про їхню трагічну долю, на очах ветерана неодноразово з'являлися сльози.

Досить показовим є те, що події становлення автономії та незалежності Карпатської України Ю. Неймет сприймає у контексті Другої світової війни: *«Чехословаччина обіцяла нам згідно Сен-Жерменського договору дати автономію. Але це ото так і затягнули на 20 років. Аж тоді, коли вже були оці світові події у Європі, коли вже Гітлер забирав Судети, от тоді вже вирішили дати»* [4].

З офіційних документів відомо, що Карпатська Січ була створена 9 листопада 1938 р. Офіційна назва – Організація народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС). Мета – захист державних і національних інтересів Карпатської України [1, с. 229].

Про створення Карпатської Січі як проурядової організації згадує й Ю. Неймет: *«Як столицею Карпатської України став Хуст, Волошин з міністрами переїхали туди. Розмістився у будинку гімназії. Старші класи не могли там займатися, оскільки правительством заняло усі класи. Ми ходили у школу на Рудні. Значить, коли перейшли до Хуста, то потрібно було для*

правительства і охорону. 9 листопада 1938 року в Хусті були установчі збори державної охорони, яка називалася «Карпатська Січ». Ну, то було 9 листопада, на 10 число, на слідуючий день у кожному селі вже був січовий осередок, так і в Копані» [4].

Напівмілітарна організація, Карпатська Січ мала чітку структуру, військову форму, із рядовими січовиками проводились регулярні військові навчання: «Ми збиралися в учителя, такий був – Вайда. Безумовно, без зброї, зброї не було. Після того ми почали заняття, як нам показували. Щовечора ходили на заняття на дороги, розбивалися на групи. Одна група наступає, друга обороняє. Ото було наше завдання на самооборону. Ось керівництво у формі (показує фото того часу), но всі уніформу не мали, на селах носили тільки кашкети. Друге завдання: готували вибори до Карпатського Союму. Студенти, а учнів гімназії називали тоді студентами, мали роз'яснювати населенню» [4].

Сучасні дослідники історії Карпатської Січі говорять про те, що попри заяви про підпорядкування ОНОКС уряду А. Волошина, вузьке коло її керівників, яке повністю потрапило під вплив молодих націоналістів з Галичини, намагалося на власний розсуд інтерпретувати рішення й заходи уряду та впливати на них. У той час ОУН у Карпатській Україні переслідувала далекосяжну мету загального визволення України через повстання. Створювані бойові групи мали ідеологічне завдання: вони повинні були розбудити українську свідомість та посилити процес українізації [5, с. 249-308]. Саме для цього вони активно залучалися до проведення передвиборчої кампанії на користь Українського Національного Об'єднання – політичної сили, навколо якої об'єдналися усі національно налаштовані течії.

Подальші події та досвід спілкування з рядовими січовиками, зокрема з Ю.Нейметом, дають підстави стверджувати, що основна маса січовиків краю не були екстремістськими радикальними націоналістами, не знали про внутрішню мету своїх керівників. Будучи у лавах місцевих осередків Січі, вони, як правило, прагнули знайти собі застосування у місцевих коммандатурах, перебрали на себе врегулювання місцевих суперечок, проводили затримання польських та угорських терористів. Січовики не мали зброї й особливо результативної боротьби з порушниками закону вести не могли. Ось як про свою службу розповідає Ю. Неймет: «Ми були призначені на головній дорозі ловити отих мадярських і польських терористів. Так, я із одним товаришем одного вечора затримали терориста. Ну затримали, просимо показати документ. Я настільки вже був на той час досвідчений, що одразу зрозумів, що він буде сягати не документа, а пістолет. Вирішили відпустити його, а самі повідомили про нього на жандармейську станцію, що в кінці села» [4].

Щодо національного підґрунтя існування Січі, то воно було повністю українським. Наведені в праці М. Вегеша слова О. Мішанина про те, що у 1939 р. населення Закарпаття зробило еволюцію від підкарпатських русинів до закарпатських українців [1, с. 4], є справедливими у першу чергу для членів Карпатської Січі. Так, наприклад, коли гонведи вступили у Велику Копаню, Ю. Неймет з ризиком для життя рятував українські книги: «У тій школі у вчителя була велика бібліотека. Мадяри як прийшли, то українську літературу нищили, паляли. Вечором самі, після того збираємося і я іду в ту школу, книги підбирати. Набрал книг і вийшов на ганок, подивився, чи нема нікого. Нема. Тільки я вийшов, а за мною: «Стій!» – крик, ну я вже дав ногам знати із тої школи. Коли йду вулицею, а там була природна огорожа у сусідів. Я ото перескочив, там воронка така, сів і слухаю, а вони доганяють мене і не бачать, де я дівся. Через три дні, от того, як переховувався, я пішов пробувати, чи я перескочу. Ні, то разом вже як то і сила, і смілість беруться» [4].

Однією з ключових проблем Карпатської Січі була відсутність зброї. Керівництво ОНОКС кілька разів зверталось до А. Волошина з проханням передати їм зброю «із засобів, які знаходяться при окружних урядах та окружних судах» [1, с. 232]. Прем'єр-міністр дозволу не давав. По-перше, він не мав на це повноважень, по-друге, побоювався, що Карпатська Січ вийде з-під контролю автономного уряду. Чеська контррозвідка неодноразово повідомляла про наміри керівництва Січі скинути уряд [1, с. 232].

Про те, наскільки обтяжливим було двоїсте спрямування, а заодно й політика радикального крила керівників Карпатської Січі, видно з представленого на виставці друкованого органу Січі – газети «Наступ», на шпальтах якої є порожні місця. Цензура уряду А. Волошина забороняла поширення екстремістських націоналістичних статей, оскільки вони шкодили загальному втіленню української справи.

Автономний уряд А. Волошина постійно відчував опозицію з боку молодих і радикальних націоналістів, які перебували в керівництві Карпатської Січі і вимагали рішучих дій по відношенню до чехів. Відсутність зброї призвела до спроби січовиків силою відібрати її у чеських військових. У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. у Хусті та ряді навколишніх сіл відбулися військові сутички, які закінчилися кровопролиттям. Ці події зробили неможливим подальше військове співробітництво сил Чехословаччини і Карпатської України, вони значно прискорили трагічний кінець, оскільки співпали з вторгненням угорської армії.

Вторгнення почалося 14 березня 1939 р. Під вечір 18 березня агресори окупували все Закарпаття і вийшли до польського кордону. За цей період на теренах краю січовики провели з окупантами понад 20 битв. Найбільшим став бій на Красному полі під Хустом, у якому загинули близько 230 січовиків – переважно учнів [1, с. 187].

Не випадково Ю.Неймет розповідь про події на Красному полі розпочав з 13 березня 1939 р., з сутички із чехами. Ці події переплітаються у спогадах з боями проти угорських окупантів: «Ми пішли з напарником на станцію, чеські жандарми грають у карти. А я так ото сюди та й кажу, що ми вас маємо покотити, чи ви нас? Це сюди, те туди. Але вони вже мали команду відступити із Закарпаття. Мадяри як наступали, я був призначений на вулицях дежурити. Чехи відступали 13-го числа до одинадцяти дня. Ми пішли займати державні установи: пошту, жандармерію. Приходимо у жандармерію, вони вже виїхали, а на столі – забиті січовики... Рахую, що тоді в перший раз мав бути розстріляний. Так вони, мадяри, наступали, а зброї фактично не було. І з 13-го на 14-те березня січовики напали у Хусті на воєнну казарму, за станцією, здобувати зброю, а ті – не давали. Вивели танки на Прут і розстрілювали січовиків. У той час, коли була потрібна допомога, як держави, до котрої ми належали. Після 14-го березня Волошин проголосив Карпатську Україну. А 15-го був Соїм, парламент, засідав і затвердили юридично. Так що вони засідали, а ми на полі воювали... (плаче)» [4].

Про те, хто першим спричинив трагедію 13-14 березня, хто давав наказ січовикам роззброювати урядові війська, й досі серед істориків точиться суперечка. Зрозуміло лише, що це була тактична помилка радикальної гілки керівництва Січі, в результаті якої Карпатська Січ зазнала значних втрат і виявилася нездатною протистояти Угорщині. А з розповіді учасника боїв видно, що за прорахунки керівництва розраховуватись довелося рядовим січовикам.

На відміну від чехословацької армії, яка відступила без жодного опору, бійці Карпатської Січі, незважаючи на малочисельність і слабке озброєння, дали бій фашистському агресору. До боротьби їх спонукала любов до Батьківщини, яку вони називали Україною. На Пам'ятному Хресті, який Ю. Неймет встановлював на січовій могилі у 1941 році, були викарбовані слова: «Борцям за волю України!»

Завершальною крапкою у розділі виставки, присвяченому Карпатській Січі, науковцями музею було обране великодне привітання Президента Карпатської України А. Волошина до українців у Югославії – перше публічне звернення після еміграції. В ньому він дав високу оцінку боротьби українців Закарпаття за незалежність, її захисників назвав Героями: «Дорогі браття й сестри! Божому Провидінню подобалося знову досвідчити нас. Ми знову втратили свободу, що нею втішалася вітка українського народу в Карпатах. Ми її втратили, – але тільки під напором численнішого й сильнішого ворога. В окупантське ярмо не пішли ми добровільно. Ми улягли в нерівній боротьбі, а українські Герої сучасності дали нам новий приклад, як маємо стреміти до нашого національного ідеалу. Бо свобода родиться й закріплюється лиш у крові й терпінні...» [6, с. 109].

Жертовність закарпатців під час захисту Вітчизни складає героїчну сторінку вітчизняної історії. Це одна з головних тез виставки «Карпатська Україна. У пошуках історичної долі». Виставка стала помітною культурно-просвітницькою акцією в Києві, викликає велике зацікавлення у пересічних відвідувачів музею. У день святкування 15-ї річниці незалежності України її оглянули близько тисячі людей. Серед записів у книзі відгуків є слова студента-історика Плутаренка Олега: «Карпатська Україна – незнана для більшості з нас. Дякуємо за велику роботу по підготовці експозиції. Дуже хотілось би мати можливість ознайомитись із більшою кількістю історичних матеріалів, що стосуються історії краю. Про це мають знати всі українці».

Такі слова розуміння значення цієї сторінки вітчизняної історії, побажання розширення експозиції надихають науковців музею на подальшу роботу та підготовку більш масштабного проекту з історії створення та боротьби Карпатської України, значною частиною якого є реконструкція подій за спогадами їхніх учасників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вегеш М.М. Августин Волошин і Карпатська Україна. – Львів-Хуст, 2004.
2. Вегеш М.М. Карпатська Україна. Документи і факти. – Ужгород, 2004.
3. Загиблі на чужині. Книга Пам'яті України. Про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубежом. – К., 2003.
4. Інтерв'ю з Юрієм Івановичем Нейметом від 15.06.2006 с. Велика Копаня Виноградівського р-ну, Закарпатської обл.
5. Клепко Д. Українське питання у 1938-1939 роках і Третій Райх // ЗНТШ. – Т. ССХХVІІІ / Праці історико-філософської секції. – Львів, 1994.
6. Штефан А. Августин Волошин – президент Карпатської України. Спомини. – Торонто, 1977.

The article reveals the role and the significance of the Carpathian Sich – the army of the Carpathian Ukraine – in the development of the national-liberation movement and of the struggle for the region's freedom and independence before World War II (a private soldier's oral evidence).

УКРАЇНСЬКІ «ОСТАРБАЙТЕРИ» ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ І УСНОЇ ІСТОРІЇ

Автор виділяє примусових робітників, які в роки Другої світової війни працювали в нацистській Німеччині, в окремих тимчасовий соціум і демонструє переваги сучасних методик соціологічних, мікроісторичних, усно-історичних досліджень цієї проблеми.

Класові підходи до розуміння суспільних процесів спричинили появу жорсткої схеми стратифікації радянської спільноти на робітничий клас, селянство та інтелігенцію. «Генерування» нових соціальних груп у ті часи не віталось, оскільки могло зашкодити стрункій і зрозумілій системі понять та ідеологем, на яких трималося марксистсько-ленінське вчення. Лише падіння комуністичного табору і криза цієї світоглядної парадигми дозволили вітчизняним ученим кинутися навздогін світовому науковому загалу, який подолав уже значну частину шляху в пізнанні «малих світів», долі різних верств і соціальних прошарків у різні періоди історії.

У той час, коли в зарубіжній науці цілком сформувалися новітні дисциплінарні напрями зі своєю методологією, методичним інструментарієм і понятійним апаратом – інтелектуальна, усна, жіноча, візуальна, мікроісторія, історія «знизу», політичної думки, довкілля, побуту, читання, тіла, військова антропологія тощо, – на пострадянському просторі суспільствознавці лише почали жадібно знайомитися з 30-50-річними напрацюваннями закордонних колег у даній царині.

Варто зазначити, що вони перебувають у нерівних умовах ще з однієї причини: нелояльне ставлення до історичного спадку кожного нового режиму, що встановлювався на цих теренах, а також непримиренні військові конфлікти, з двома світовими війнами включно, «знекровили» писемні джерела, створили значні тематичні й хронологічні лакуни.

Пріоритетні позиції макроісторії, політичної історії, масштабних соціально-економічних процесів залишаються рудиментарною ознакою нинішнього етапу суспільствознавчих досліджень. Як це не парадоксально, марксистсько-ленінська теорія про співвідношення ролі особи і народних мас в історії (вирішальна роль останніх з часом перетворилася на аксіому) не виправляла, а навпаки, поглиблювала деформацію: Ленін, Сталін, Хрущов, Брежнєв, Горбачов та діячі меншого рангу (другого ешелону партійно-радянської номенклатури) виступали як реальні творці історії, у той час коли простий люд виконував маріонеткову функцію слухняних і керованих, але безликих «народних мас».

Подолання інерції макроісторії та історії згори в їх негативних, ідеологізованих виявах є викликом часу для нинішньої української науки.

Вочевидь, період Другої світової війни найбільш обплутаний ідеологічними та міфологічними вивертками, що і тепер уповільнюють інтеграцію вітчизняних дослідницьких зусиль у світовий пізнавальний процес. Загалом глорифікаційне спрямування радянської історіографії цілком зрозуміле: епічний виховний та ідеологічний потенціал тих подій партійна верхівка прагнула використати для цементування «блоку комуністів і безпартійних», «морально-політичної єдності радянського народу». З огляду на це, підносилося роль тих соціальних груп (у тому числі й тимчасових), які посідали помітне місце у боротьбі проти нацизму – генералів, офіцерів, солдатів Червоної армії, радянських партизанів та підлітків, учених, «трудівників тилу» та ін. Водночас, із виразно ідеологічних позицій, засуджувалися колаборанти, «зрадники Батьківщини», «українські буржуазні націоналісти». Та існувало ще кілька соціа-

льних категорій, долю яких зумисне замовчували. До таких відносилися військовополонені, інваліди, діти, вдови, а також «остарбайтери»¹. Ідеологічна непрезентабельність тематики, пов'язаної з їх життєдіяльністю за хронічного нарцисизму комуністичного режиму, перетворила ці верстви на «вигнанців» історіографії. Тим-то пояснюється і незрівнянно менший обсяг відповідних офіційних джерел.

На початку 1943 р. уряд створив спеціальну Комісію з історії Великої Вітчизняної війни. До її компетенції входило збирання документальних матеріалів та їх вивчення. Віддаючи належне співробітникам цієї інституції, які записали спогади багатьох сотень учасників бойових дій, підпільно-партизанської боротьби, відбудовної епопеї, жертв нацизму, все ж необхідно визнати, що вони не змогли створити такий комплекс джерел, який віддзеркалював би всі багатоманітні вияви війни, життя різних категорій населення України у той важкий період.

«Не пощастило» в цьому сенсі й 2,4 млн. «остарбайтерам» з України, які виявилися на периферії дослідницького інтересу.

Лише в останні роки ситуація змінилася. І хоча дуже багато часу згаяно (а з життя щодня йдуть останні з тих, хто спізнав важку працю на чужині), все ж ще не пізно зафіксувати цей зріз воєнної доби.

Офіційні джерела дають можливість з'ясувати або уточнити кількісні параметри, особливості репатріації працівників з Рейху на батьківщину, схарактеризувати політику радянських властей щодо колишніх «остарбайтерів» та інші аспекти. Разом з тим, на цілу низку питань архівні джерела відповіді не дають і не можуть дати внаслідок своєї специфіки.

Йдеться про погляд «знизу» на стосунки між самими «остарбайтерами» та між ними й «новими господарями» – бауерами, адміністрацією підприємств, німецьким інженерно-технічним персоналом, місцевим населенням; побутові умови; гендерний аспект; моделі поведінки і стратегії виживання; адаптаційну спроможність; моральну реабілітацію і багато іншого.

«Остарбайтери» становлять окрему соціальну групу за своїм походженням, обставинами формування, умовами і тривалістю існування, характером життєдіяльності, ієрархією і субординацією, способами виживання, сприйняттям тогочасних подій та іншими критеріями. Все це дає підстави виокремити їх у самостійний тимчасовий соціум.

Г.Зіммель вважав, що «суспільство існує там, де кілька індивідів перебувають у взаємодії» [8, с. 31-39]. За визначенням Є.В.Де-Роберті, «в соціальному явищі ми вбачаємо не що інше, як тривалу, безперервну, багатобічну і необхідну взаємодію, що встановлюється у будь-якій постійній, а не випадковій агрегації живих істот» [6, с. 277]. Для розуміння специфіки функціонування тимчасових соціальних спільнот добре накладається «інтердентальний» процес Д.Тарде у таких його формах, як наслідування, протиставлення і пристосування [3, с. 59-60].

Однією з іманентних ознак соціального явища є тривалість і постійність. Типологізація соціальних структур у цьому випадку здійснюється на засобах спільних інтересів, мети, або на договорах (угодах): розрізняються *Gemeinschaft* і *Gesellschaft* (*communaute et societe*), а в якості різновидів охоплених цими майже синонімічними поняттями наводяться відповідно родина і комерційне товариство.

«Остарбайтери» вимагають іншої дефініції, оскільки даний соціум відзначається полігенезом, конгломеративністю, відсутністю сталих зв'язків між окремими групами, різним статусом. До того ж, основним компонентом його функціонування є зовнішній примус і майже повна відсутність можливостей для самодіяльних суверенних проявів.

¹ Враховуючи ту обставину, що певний відсоток «трудова ресурсів» з України прибув до Німеччини на добровільних засадах, тут ми не вживаємо термін «примусові робітники», хоча в цілому нацисти запровадили примусові засади працевикористання для всіх категорій іноземних робітників незалежно від обставин прибуття в Рейх.

Нова соціальна історія, запозичуючи трактування структурно-функціональної соціології, водночас застосовує їх не до макросистем, а мікросвіту, «малих світів». Соціальною структурою сучасні адепти цього напрямку вважають систему ієрархічно пов'язаних між собою соціальних позицій, які фіксують суспільне становище, права й обов'язки індивідів, що мають різний статус, а також сукупність рольових функцій та обов'язків перед суспільством.

Відоме визначення соціальної історії як «історії без політики» (Дж.М.Тревельян) зовсім не закріплює за нею якусь другорядну роль. Водночас очевидно є відносність даного визначення, оскільки в практично кожній субдисципліні соціальної історії присутній політичний аспект (бодай на зворотньому рівні, через сприйняття окремою людиною оточуючої дійсності). Одним з найбільш послідовних і принципових прихильників «соціалізації» історії став П.Томпсон, який обстоював необхідність актуалізації досвіду «пересічної» людини, а також усвідомлення й розуміння сучасними науковцями людей попередніх епох [10].

Оцінюючи перспективи цього напрямку, Д.Шарп зазначає: «Соціологія (з чим хтось, може, й сперечатиметься) відіграє істотнішу роль для історика індустріального суспільства, хоча деякі її гіпотези не завжди охоче застосовувалися до цього типу досліджень, яким на практиці віддають перевагу ті, хто займається творенням погляду на історію знизу». В якості альтернативного підходу «історія знизу створює можливість успішного синтезу розуміння історії, поєднання історії сьогодення досвіду людей з об'єктом дослідження традиційних типів історії». Наголошуючи на продуктивності погляду на історію «знизу», особливо тоді, коли він базується на певному історичному контексті, Д.Шарп все ж застерігає від надмірної фрагментації і навіть антикварізації історичних досліджень [11, с. 46]. Про цю загрозу особливо виразно у 1979 р. говорив Т.Джат, який закидав тим, хто витісняв з предмета досліджень політичні аспекти, трансформування соціальної історії у «певний різновид ретроспективної культурної антропології» [1]. Однак час показав, що ці перестороги були марними. Якщо деякі дослідники й втратили відчуття генетичного зв'язку тієї чи іншої події (біографії, вчинку, взаємостосунків, явища, акції тощо) з широким руслом історичного потоку, то це можна сприймати не як брак загальнотеоретичної підготовки, а швидше як демонстрацію важливості й самодостатності того, що вони робили.

Коли вже шукати підстави для звинувачень, то вони можуть спрямовуватися на описовий характер таких праць. Вихід вбачається у посиленні аналітичних, інтерпретаційних підходів до висвітлення подій на мікрорівні, у тому числі й за рахунок того, що антропологи називають «щільним поясненням».

Актуальність субдисциплінарних методик соціальної історії для реконструкції долі українських «остарбайтерів» періоду Другої світової війни посилюється ще й двома аргументами. По-перше, вони дозволяють відтворити колективний та індивідуальний досвід даної соціальної групи, який був атомізований в історичній пам'яті окремих її представників і міг бути назавжди втрачений для нащадків. По-друге, такі підходи дають шанс перетворити цю категорію населення з об'єкта на суб'єкт історичного дійства, унеможливають усвідомлення того, що вони були не безправними «гвинтиками» локомотиву історії, а чинниками, дійовими рушіями, хоча їх вплив на хід подій здебільшого був не досить помітним.

П. Томпсон вважає, що «найбільш сильною колективною пам'яттю володіють утискувані групи-ізгої». Крім того, він стверджує, що «зміна соціального статусу носіїв усної традиції чітко пов'язана з тривалим процесом падіння її престижу і, парадоксальним чином, з її нинішньою радикальністю» [10, с. 40].

Українські громадяни, які працювали за межами батьківщини, оформились у таку утискувану, експлуатовану і юридично незахищену соціальну групу, яка володіє неосяжним резервуаром історичної пам'яті, доступ до якої є найбільш безпосереднім через усну історію.

Відстоюючи право повернення на авансцену історії тих категорій людей, які були позбавлені можливості репрезентувати своє сприйняття подій, власні орієнтири, позиції та життєві цінності історією «згори», П.Томпсон звинувачував у замовчуванні цього пласту інфор-

мації фахівців-ретроградів: «Старе покоління істориків, які тримаються посад і мантий, інстинктивно боїться нового методу. Це означає, що вони більше не володіють усіма професійними методами. Звідси – зневажливі репліки в бік молодих людей, які вештаються вулицями з магнітофонами» [10, с. 87].

Однак лише цього пояснення замало для того, щоб зрозуміти спротив історії «знизу» та усній історії. Існує об'єктивна причина опозиції: пріоритетність офіційних писемних джерел перед усними, що породжує зверхнє ставлення до останніх та їх недооцінку.

Г.Принс обумовлює ігнорування усних джерел тим, що історики-документалісти вимагають від джерел взагалі трьох якостей: точності форми, хронологічної докладності й неможливості їх уточнення чи перевірки шляхом ознайомлення з іншими текстами. Відсутність цих рис у достатньо виразному й фіксованому вигляді й підживлює скептицизм до усної історії [9, с. 155].

Один з основоположників усної історії на перестороги методологічного характеру, Я. Вансина зауважив, що усні свідчення підштовхують дослідників до пошуку альтернативних джерел і навпаки, останні слугують до перевірки перших. До того ж, вони спроможні виявити такі сюжетні повороти і зрізи подій, які залишаються непомітними, коли застосовуються макроісторичні підходи. Вимагаючи підтвердження й додаткової аргументації, вони каталізують дослідницький процес. Я.Вансина позначив два типи усних джерел: усну традицію та особисті спогади. Першу він окреслив як усне свідчення, що передається вербально від одного покоління наступному чи далі, а другу – як усні свідчення, пов'язані з життєвим досвідом носія інформації [5]. Спогади якщо й ретранслюються наступними поколіннями, то у надзвичайно збідненій формі. Натомість, мета формування й передачі усної традиції, за Дюркгеймом, пов'язана з відновленням соціальної структури. Я. Вансина виділяє чотири типи усної традиції: застигаюча і завчена (поезія, пісні та догмати), а також незавчена і довільна (епос і наратив).

Г.Принс вважає, що головна проблема використання чи невикористання усної традиції пов'язана з традиціями, не завченими напам'ять: епосом і наративом. Насамперед, ідеться про несвідомий вплив писемної форми на усну спадщину, герменевтичне нововведення писемної точки зору до усної спадщини неписьменної людини. Інформант, як правило, акцентує увагу на тому, що для нього в оповідуваний час вважалось визначальним, важливим. Однак ці вади не становлять вирішальної перешкоди і компенсуються тим, що особиста пам'ять може дати «свіжість і багатство нюансів, які неможливо пізнати в інший спосіб», створити підґрунтя для написання історії малих соціальних груп і локальних територій. Саме це дає підстави вченому заявити, що «усна історія, заснована на пам'яті, є наймогутнішим ресурсом соціальної історії», а «жоден історик, який пізнає сучасну високу політику, пірнувши в офіційні папери, не може сподіватися на шанобливе трактування його висновків, коли він зігнорує усні джерела (а також можна додати, фотографічні й кінематографічні джерела)» [9, с. 171-174].

З притаманною йому образністю Гвін Принс, підсумовуючи свої міркування про роль і місце цього напрямку, писав: «Усна історія з її нюансами, гуманністю, часто з її емоціями й завжди з розвинутим скептицизмом щодо повноти історичної праці, насамперед, звертається до таких істотних моментів праці історика, як традиція і пам'ять, минуле й сучасне. Без доступу до таких ресурсів історики в сучасних індустріальних суспільствах з масовою письменністю, тобто найпрофесійніші історики, сумуватимуть у загальному обсязі розуміння, обмеженому їхньою власною культурою, як покинуті коханки, стоячи в мінливому колі світла під самотнім ліхтарем на відкритій для всіх вітрів темній вулиці» [9, с. 117].

Вище зазначалося, що коли йдеться про усну традицію чи зафіксовані на папері (чи магнітофонній плівці) особисті спогади, постає питання (і навіть більшою мірою) про вірогідність інформації. Подібне питання повинно виникати і тоді, коли маєш справу з будь-якою документацією. За висловом Г. Зіммеля, представники історичного реалізму «вважають, що

вони зображають дійсність, не помічаючи того, як сильно це зображення стилізує реальність» [7, с. 530]. Можна з упевненістю сказати, що володіючи технологіями інтерпретації історичного матеріалу, а також власного бачення тих чи інших подій, дослідник певним чином трактує документи і зрештою подає свою картину минулого. Менш обтяжений спеціальними теоретичними знаннями інформант звертає більшу увагу не на те, як описати явище, а що про нього сказати. Тому наративи даного рівня за цим критерієм можуть не поступатися історіям, писаним на основі офіційних джерел.

Визнаючи наратив, більшість фахівців сходяться в тому, що в його основі лежить виклад подій в оповідному, деталізованому ключі. Так, Л.Гріффін окреслює наратив як «зображення, опис соціального феномена, послідовну, впорядковану розповідь з відкритим фіналом, що розгортається у часі і доповнена супутніми обставинами та умовами». За Л. Стоуном, наратив – це «організація матеріалу в порядку хронологічного слідування (поступу), що утворює єдину, зв'язну розповідь, хоча і з другими планами».

Оскільки наративістська методологія більше орієнтується на людську мотивацію і вчинки, окремі події, вона дає можливість розмежовувати насажені згори політичні рішення і реальні потреби й інтереси людей, що виявляються в їх діях. Тому головним компонентом наративу виступає подія, яку Д.Абрамс визначає як «структурування соціальної діяльності у часі».

Сучасний усно-історичний проект, пов'язаний з українськими «остарбайтерами», не в останню чергу актуалізований компенсаційною акцією, здійсненою Федеративною Республікою Німеччина. Необхідність встановлення фактів примусової чи добровільної праці на території Рейху, уточнення важливих обставин і деталей, необхідних для отримання грошових виплат, супроводжувалося фіксацією численних свідчень. Історики не скористалися можливістю належним чином зібрати величезний масив усних джерел. Але й розрізнені зусилля в цьому напрямі дають вагомий результат і спонукають до інтенсифікації пошукової і теоретико-аналітичної роботи науковців.

Прикладом такої роботи можна назвати видання, яке підготували співробітники відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ та Національного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років «То була неволя...» Спогади і листи остарбайтерів».

Метою видання збірника «То була неволя...» стало введення до наукового обігу спогадів очевидців про Другу світову війну й залучення до їх дослідження та інтерпретації якомога більшого кола вчених різних гуманітарних напрямків. Спогади колишніх «остарбайтерів», що увійшли до названого видання, були зібрані впродовж 2002-2005 рр. Виявляючи дану категорію учасників Другої світової війни, ми не обмежувалися дослідженням лише трагічного для них досвіду перебування в нацистській неволі, а ставили за мету зібрати максимально широкі біографічні розповіді, які охоплювали б увесь життєвий шлях людини – від народження до сьогоднішнього дня.

Зібраний матеріал представлений у формі відповідей на запитання анкети, автобіографічних рукописів і транскрипту усних історій.

Для частини респондентів більш зручною формою спілкування виявилися відповіді на орієнтовні запитання нашої анкети. Більшість спогадів, опублікованих у цьому збірнику, – рукописи малої форми. Деякі респонденти писали власні спогади на прохання упорядників збірника, частина передала вже готові рукописи, написані в середині 1990-х рр. для власної родини та найближчих друзів. Головною причиною їх написання стало зняття ідеологічного тиску з боку держави та бажання поділитися пережитим з найближчими людьми, усвідомлення історичного значення власного життєвого досвіду для наступних поколінь.

У процесі підготовки даного видання ще раз довелося переконатися, що найбільш зручна форма для збору свідчень очевидців – це, начебто тривіальна, усна бесіда. У збірнику подано дев'ять усних історій. Орієнтація на біографічні інтерв'ю дала можливість отримати

значний комплекс інформації про характер відображення в пам'яті пересічного громадянина найбільш значимих подій ХХ століття в Україні. У спогадах про своє дитинство та близьких родичів респонденти торкаються теми голодомору 1932-1933 рр., сталінських репресій, трагедії радянських військовополонених. Видання містить досить детальні свідчення про повненні переслідування та утиски колишніх «остарбайтерів», а також їх сучасне життя. У деяких випадках, поряд з транскрипціями усних історій, подані й рукописні варіанти автобіографій, що дає можливість порівняти ці два види історичних документів. Конкретні приклади дають можливість прослідкувати вплив літературного, у даному випадку автобіографічного, жанру на конструкцію розповіді, підбір сюжетів та висловів.

Під час створення збірника упорядники самі набували досвіду збирання усно-історичних свідчень, тому поданий матеріал такий неоднорідний і різноплановий за формою та рівнем проведення інтерв'ю. Використання вказаних джерел у дослідженнях дає можливість показати не тільки становище українських підневільних робітників, які працювали у нацистській Німеччині, але й зосередити зусилля вчених на максимальному достовірному відображенні життя окремої людини, яка опинилась у вирі найжорстокішої світової війни. І, мабуть, не менш важливим для сучасної історичної науки буде не тільки реконструювати загальну картину використання примусової праці іноземців у Третьюму Рейху, а й пояснити, що допомогло людині вистояти й вижити у системі, організованій для її знищення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Judt Toni. A Clown in Regal Purpl: Social History and the Historian // History Workshop. №7. – 1979. – P. 87.
2. Kizer E. The Revival of Narrative in Historical Sociology // Politics and Society. – Vol. 24. – 1996. – №3.
3. Tarde G. Etudes de Psychologie Sociale. – Paris, 1898. – P. 59-60.
4. Tompson E.P. History from Below // Times Literaru Supplement. – 1966. – 7 April. – P. 269-280.
5. Vansina J. Oral Tradition os History. – Madison, 1985.
6. Де-Роберти Е.В. Новая постановка вопросов социологии. – С-Пб., 1898. – С. 277.
7. Зиммель Г. Проблемы философии истории / Избранное. – Т. 1. – М., 1994. – С. 530.
8. Зиммель Г. Социологический этюд. – С-Пб., 1901. – С. 31-39.
9. Принс Гвін. Усна історія. – У кн.: Нові перспективи історіописання. – С. 155.
10. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история. – М., 2003. – С. 40.
11. Шарп Джим. Історія знизу. – У кн.: Нові перспективи історіописання. / За ред. П.Берна. – К., 2004. – С. 46.

The author sets the forced laborers who during World War II worked in the Nazi Germany into a separate temporary socium and shows the advantages of the modern methods of sociological, micro historical, oral historical researches of this issue.

УДК 94(477) «1941/1943»

Олексій Гончаренко
(Переяслав-Хмельницький)

СВІДЧЕННЯ УЧАСНИКІВ ЛІКВІДАЦІЙНИХ АКЦІЙ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНОЇ НАЦИСТАМИ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У статті розглядається проблема використання матеріалів, отриманих у результаті застосування методу «усної історії», зокрема свідчень учасників акцій знищення цивільного населення окупованої нацистами України. Автор здійснив спробу порівняння свідчень очевидців з матеріалами кримінальних справ, у яких містяться аналогічні повідомлення та зізнання колишніх поліцаїв, яким довелося брати участь у масових розстрілах євреїв.

Повноцінність та об'єктивність студій з приводу багатьох важливих для суспільства історичних подій повною мірою залежить не лише від наявності апробованого інструментарію, зокрема методики наукового пошуку, а й від критично осмислених джерел, одним з яких є «усна історія». Результати джерелознавчого пошуку надають унікальну можливість не лише поспілкуватися з безпосередніми учасниками подій, а й перейняти їх морально-психологічним сприйняттям епохи. Про «болючість» багатьох сторінок подій історії ХХ ст. говорити зайве, а про їх окремі аспекти надмірно політизованій частині сучасного суспільства хотілося б узагалі забути. Усе це у повній мірі стосується багатьох проблем Другої світової війни, зокрема такої її сторінки, як окупаційний режим.

Звісно, що жодне історичне джерело не може бути визнане самодостатнім, оскільки період його створення, «мозаїчність» та вибірковість зафіксованих подій, рівно як і інші джерелознавчі фактори, унеможливають подібні бажання. Тому дослідження, отримані за домінування одного виду джерел, нехай і надто важливих, за рівнем наближення до об'єктивного зображення реальних подій хибують на значну кількість помилок та неточностей. Лише комплексний підхід, що включає критичний аналіз джерел, здатний наблизити дослідника до відтворення об'єктивної картини минулого.

Період нацистської окупації України все ще залишається малодослідженим. Відсутність або закритість багатьох корпусів архівних джерел, мовний бар'єр, наявність доступів користування і до сьогодні унеможливають проведення багатьох напрямків повноцінних досліджень теми. Однією з проблемних тем історії України окупаційного періоду є знищення нацистами цивільного населення, зокрема євреїв.

Геноцид євреїв, здійснений окупантами, увійшов до найтемніших сторінок історії бурхливого, у чомусь екстремального ХХ ст. Разом з тим, специфіка радянської дійсності унеможливила вивчення трагедії українського єврейства. Як відомо, спроба І.Еренбурга видати «Чорну книгу» закінчилася невдачею [2]. Лише в 90-х рр. ХХ ст. з'явилася можливість проведення досліджень. Звісно, що збір свідчень очевидців та учасників подій став одним з напрямків наукових досліджень. Продовжуючи післявоєнну традицію, започатковану І.Еренбургом, в Україні зібрані та опубліковані численні свідчення. Одним з них є матеріали підготовлені та опубліковані Б.Забарко [1]. Автором, колишнім малолітнім в'язнем гето, здійснено грандіозну роботу: зібрано та проаналізовано свідчення людей, яким з причин національної приналежності довелося стати жертвами окупантів та їх добровільних помічників, зокрема місцевих колаборантів.

Відповідні видавничі проекти існують і сьогодні. Виглядають продуктивними плани видання збірника «Історія Голокосту в Україні». Зі слів укладачів збірника, у ньому будуть представлені традиційні для цієї теми джерела та свідчення очевидців [5, с. 72]. Наразі неві-

доме місце і роль зібраних свідчень. Свідчення очевидців будуть конкретизувати певні події, чи виступлять у якості самодостатнього фактологічного матеріалу, спрямованого на з'ясування раніше невідомих історичних подій? Очевидно, відповіді на ці важливі запитання дасть сам збірник.

Зазначимо, що приклади збору відповідних матеріалів, що ґрунтуються власне на свідченнях очевидців, вітчизняному архівознавству вже відомі. Так, у матеріалах фонду 166 «Комісія по історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР», що знаходиться на зберіганні в ЦДАГОУ, містяться свідчення людей, що пережили окупаційний режим. Незважаючи на те, що їм довелося відчувати на собі усі «принади», патологічну жорстокість представників «нового порядку», у цих записах бракує висвітлення багатьох важливих і симптоматичних подій, а саме – опису чи бодай натяків на проведені окупантами акції знищення місцевих євреїв. Повністю відсутні дефініції «єврейське населення». Натомість вживається витвір радянської пропаганди – «мирні» або «цивільні радянські громадяни». При цьому гіперболізуються сторінки історії радянського руху Опору тощо. Таким чином, радянський режим готував емпіричну базу для майбутніх та й тогочасних історичних досліджень періоду нацистської окупації.

Іншим прикладом документального блоку, що ґрунтується майже виключно на свідченнях очевидців, є матеріали фонду Р-4758 «Колекція хронологічних довідок про тимчасову німецько-фашистську окупацію населених пунктів Київської області», що знаходиться в ДАКО. Аналогічні матеріали зберігаються в інших обласних архівах України. Характерно, що і в цих документах присутня подібна тенденційність. Лише зрідка в документах зустрінемо згадку про розстріли євреїв. Але у той же час, більш ніж досить матеріалів про мотивацію колаборації, а саме – репресії радянської влади, зокрема – розкуркулення. Власне й сама колаборація постає у цих документах як своєрідний вияв класової боротьби. Зауважимо, що дані тези не підтверджуються іншими, більш конкретизованими блоками архівних документів. Разом з тим, названі зауваження не применшують ролі та значення зібраних документів. Зібрані свідчення учасників подій є безсумнівно цінним історичним джерелом, оскільки все менше залишається серед нас тих хто пережив і доніс «свою» правду про побачене та пережите.

Проте, є у цій, здавалось однозначно трагічній, події Голокосту проблема «ревізійнізму» – псевдонаукового напрямку в історіографії, що передбачає заперечення тотального геноциду євреїв та їх виключної долі. Одним з джерел, на основі яких окремі автори не визнають подій, є також свідчення цих же очевидців. Таким чином, одне й те ж джерело стає приводом для різних, діаметрально протилежних висновків та узагальнень. Причина полягає в особливостях людської психіки та пам'яті. Знаходячи окремі помилки, а то й недоречності у свідченнях учасників та очевидців, ці автори відмовляють жертвам геноциду в головному – у праві на пам'ять. Звісно, що результати ревізійністського «пошуку» мають ще одну направленість. Якщо не існувало події, то не існує і проблем, пов'язаних з нею, а тому не варто й обговорювати проблеми колаборації, націоналістичного руху Опору, реакцій місцевого неєврейського населення на виклики окупації, морально-психологічну «збабу» Голокостом. Незважаючи на те, що окремими авторами здійснено критику положень окремих ревізійністських тверджень, видається за необхідне проведення аналізу джерел, які підтверджують, або, навпаки, спростують свідчення очевидців.

Одним з закритих та недоступних джерел є матеріали архівних кримінальних справ, які були проведені по відношенню до громадян, що співробітничали з окупантами. Зіставлення матеріалів протоколів допитів злочинців з усними свідченнями очевидців дозволяє не лише критично осмислити джерела, а й надає унікальну можливість порівняння й зіставлення свідчень тих, хто пережив одну й ту ж подію. Різниця між ними лише в тому, що одні належали до жертв, а інші – до тих, хто здійснював сегрегаційні та селекційні заходи, заарештовував, конвоював, охороняв під час проведення акцій ліквідації та, нарешті, брав участь у розстрілах.

Варто зазначити, що частина учасників подій, зумівши врятуватись від страти, дає со-

годні досить важливі свідчення. Інші учасники подій, відбувши тривалі терміни кримінального покарання, звісно, уникає будь-яких, а особливо публічних згадок про своє минуле. Проте, під час проведення слідства, їм довелося давати свідчення, неминуче зупиняючись на описах акцій знищення. Якість цих свідчень різна, оскільки немала частина них отримана під прямим тиском та «фізичним впливом» слідчих. Проте, використавши критичний підхід до протоколів допитів, застосувавши перехресну реконструкцію зафіксованих фактів, існує можливість відділити історичну правду від домислів та нав'язаних працівниками спецслужб дій.

Незважаючи на порівняно чисельну історіографію проблем історії окупаційного режиму в Україні, партійний диктат післявоєнного періоду унеможлилював повноцінне вивчення цієї трагічної події Другої світової війни. Не став винятком і сучасний період. Відтворені лише окремі сегменти історії Голокосту в Україні. Але думки про те, що в Україні ще не настав час для вивчення історії геноциду єврейського народу України, виглядають непереконливими. Подібний стан речей породжений не стільки відсутністю бажання обговорювати ці непрості проблеми, скільки відсутністю доступу до повноцінної джерельної бази. У цих умовах зростає роль і значення застосування методу «усної історії». Варто зазначити, що до того часу, коли основна аргументація, навколо якої триває дискусія з проблем Голокосту, буде базуватись виключно на усних свідченнях – неминуче поставатиме проблема достовірності досліджень.

Враховуючи цілком очевидну зацікавленість наукової громадськості та актуальність теми геноциду, здійсненого окупантами в Україні, автор даної статті вважає за доцільне провести порівняльний аналіз фактологічної бази, що міститься у двох типах джерел: в усних свідченнях очевидців та матеріалах архівних кримінальних справ, проведених щодо колаборантів, переважно представників місцевої поліції. Обрані для дослідження суб'єкти є учасниками ліквідаційної акції, у результаті якої знищувалось єврейське населення, здебільшого жінки, діти та старі. Ті, хто уцілів під час виконання акції, як правило, були врятовані місцевим населенням. Особи, що перебували на іншому полюсі події, виконуючи накази німецького командування, здійснювали переважно технічні функції, хоч в окремих випадках брали безпосередню участь у розстрілах.

Два колективних суб'єкти, що перебувають у найвищій точці екстрему, фактично однаково відтворюють технічні аспекти ліквідаційної акції. Але, якщо репрезентовані обставини стосуються часу, місця, кількості жертв (просторових, хронологічних та інших параметрів події), то вони постають у якості майже тотожних, за винятком окремих неточностей та недоречностей. Проте, роль, місце та функції виконавців акцій знищення, так само як і тих, хто виявляв жертв окупантів, відрізняються досить суттєво.

Що можна виділити у свідченнях очевидців, яким довелося стати жертвами нацистського режиму? У першу чергу, – образа на своїх колишніх сусідів, знайомих, які стали поліцаями і, виконуючи волю німецького командування, брали активну участь у геноциді. По-друге, – гіперболізація місця та ролі місцевої поліції у розстрілах, демонізація особистостей самих колаборантів та членів їх сімей. І це не дивно, адже з частиною поліцаїв вони разом навчалися, працювали, тобто проживали в певному мікросоціумі. Звісно, що за бажанням можна віднайти немало фактів, коли поліцаї з задоволенням розповідали знайомим про свою участь у розстрілах, відзначаючи пригощання різноманітними закусками та спиртними напоями, отриманими від німецького командування [6, арк. 78]. Відомі й інші, причому протилежні, відомості про поведінку жертв та виконавців акцій знищення. Для конкретизації відповідного положення назвемо декілька з них. Так, колишній поліцай м. Білої Церкви генерального округу «Київ», розповідаючи знайомим про свою участь у розстрілах євреїв, повідомив, що деякі з приречених на місці страти заявляли: «Що ви робите, чи є у вас серце?! Ну пам'ятайте, що ви нами розчинюєте, але ми вами замісимо» [9, арк. 134]. Сотні відомих фактів дозволяють стверджувати, що приречені на розстріл люди не були мовчазними жертвами

окупантів, прагнучи перед смертю зберегти гідність. Інший, але вже цивільний громадянин, маючи цілком виразний матеріальний стимул виявлення євреїв, що переховувались у Києві, намагаючись спонукати до «прибуткової справи» свою знайому, пропонував спільно займатися розшуком втікачів [13, арк. 30, 41].

Порядок розстрілу євреїв супроводжувався знущаннями, бажанням морально зламати перед смертю, що не завжди вдавалось. Для конкретизації цього положення наведемо фрагмент опису розстрілу єврейського населення Іванкова. Учасник акції знищення розповідав: «Цю жахливу картину я не міг спокійно пережити кілька днів, так як відбувалось щось жахливе, коли черговий автомобіль під'їжджав до місця розстрілу. Вона зупинялась приблизно за 5-6 метрів від ями. Відразу розпочинався плач, крик, прощання. Матері міцно притискали своїх дітей до своїх грудей [...]. У першу чергу німці розстрілювали дітей, і коли їх відбирали у матерів, то деякі матері втрачали свідомість, а деякі опирались. Останніх тут же били до втрати ними свідомості, а потім тягли до ями і розстрілювали. Після дітей розстрілювали матерів і потім чоловіків. Коли один німець почав відбирати у матері дитину, то мати, як левиця, кинулась на цього фашистського звіра і вчепилась у його обличчя з криком і прокляттями. Інший німець, який стояв поруч, став бити її до втрати свідомості, доки не зламав приклад гвинтівки. Чоловіки ж мужньо і спокійно йшли на смерть» [11, арк. 13].

Візьмемо іншу грань проблеми, яка стосується порятунку. Так, за підрахунками автора даної статті, під час розстрілу євреїв у с. П'ятигори Тетіївського гебіту генерального округу «Київ» місцевими поліцаями врятовано 8 осіб, – жінок та дітей. Місцеві поліцаї, які за наказом німецької жандармерії взяли участь не лише в конвоюванні та охороні людей, а й безпосередньо розстрілювали, у той же час дали свідчення про неєврейське походження цих жінок та дітей [12, арк. 256].

Кожен з поліцаїв розумів невідворотність покарання в разі виявлення обману. Доля ж двох врятованих дівчаток узагалі унікальна і не піддається науковому осмисленню. Одну з них прийняв до своєї сім'ї начальник Кашперівської кущової поліції, а її сестру – інший місцевий мешканець. При цьому пропозицію удочерити дитину розстріляної єврейки він отримав від того ж начальника поліції [7, арк. 43; 8, арк. 137, 138]. Дівчинка так і залишилась проживати у його сім'ї. Про долю іншої дитини матеріали кримінальної справи замовчують.

Як можна оцінити ці події? Це акт гуманізму чи запізніле каяття людей, які з причини виконання службових обов'язків дисципліновано виконували наказ? Зазначимо, що обидва – як начальник жандармерії, так і начальник кущової поліції – досить ризикували, адже вони осмілились відійти від букви наказу. За законами військового часу їх могли суворо покарати. Справа не лише в їх особистому чи службовому іміджі перед підлеглими. Каяття, сумніви та жалість до расових ворогів III Рейху шкодили. При цьому, начальник Тетіївської жандармерії, дозволивши чи віддавши наказ відвести дівчаток від розстрільних ям, ризикував більше, ніж начальник поліції, оскільки ініціатива звільнення дівчаток належала саме йому.

Одним із узагальнюючих висновків, які при відповідному бажанні можна зробити, аналізуючи свідчення жертв окупантів, є той факт, що нацисти прагнули вивільнити деструктивну енергію мас, скорегувавши та спрямувавши її в антиєврейське русло. Проте, ці твердження є також сумнівними. У цьому плані цікавими й показовими є окремі положення, висловлені А.Подольським, який наприкінці 90-х рр. XX ст. полемізував з М.Ляховицьким, котрому належить сумнівна пальма першості у звинуваченні українців як етносу в колаборації. Але вже за кілька років він використовує досить необгрунтовані твердження, зазначаючи зокрема: «Нацистська пропаганда вдало використовувала у власних цілях антибільшовицькі настрої України й звинувачувала у жахах НКВД євреїв, як начебто головних носіїв більшовицької ідеології. В такий спосіб було встановлено знак рівності між євреями і більшовицькою владою, що, в цілому, привело до високого рівня колаборації з нацистами в геноциді щодо євреїв» [3, с. 3]. Очевидно, автор поза своїм баченням проблеми повторив усталений стереотип, який при більш детальному аналізі джерел виглядає своєрідним міфом. Симпто-

матично, що в інших, дещо пізніших роботах, названий автор вже спростовує тезу щодо «високого рівня колаборації», зазначаючи: «Міф про масову колаборацію українців з фашистською Німеччиною, до певної міри пов'язаний з аберацією, що була створена радянською пропагандою і некритично перейнята на Заході лівими інтелектуалами...» та визнаючи: «Цивільне населення в умовах особливо жорстокого окупаційного режиму було покинуто напризволяще, самостійно вирішувало проблеми фізичного виживання, моральної екзистенції. Воно не брало масової участі в екзекуціях та інших злодіяннях фашистів, але не могло їм перешкодити» [4, с. 12, 13]. Таким чином, наведений приклад наочно демонструє, як існуючі стереотипні уявлення про масову колаборацію, при перевірці та більш предметному ознайомленні виявляються принципово невірними.

Як видно зі свідчень очевидців, німецькі окупанти проводили антиєврейські заходи відкрито, але з особливою увагою їх не афішували. Так, антиєврейська риторика в окупаційній пропаганді постулатів расової за своєю спрямованістю доктрини «юдео-більшовизму» не підкріплювалась аналогічними повідомленнями про здійснені акції знищення, окрім періодики в румунській зоні окупації. В усякому разі, до прямих закликів типу «Українці, знищуйте євреїв» у пресі не дійшло, але заклики до активної боротьби з «жидо-більшовиками» публікувались до останнього дня окупації.

В окремих свідченнях очевидців йдеться про погроми або «явища погромного характеру», проведені місцевим населенням України у перші дні та тижні окупації. Уникаючи у даному випадку аналізу ситуації, що склалась у західних областях країни, зазначимо, що ці заходи проводились за прямої участі або присутності солдатів і офіцерів вермахту. Так, у перших числах серпня 1941 р. у м. Білій Церкві у буд. №4 на вул. Торговій з'явилися кілька німецьких солдатів у супроводі місцевого поліція. Знайшовши кількох євреїв та познущавшись над ними, ці особи розстріляли їх у дворі будинку [6, арк. 79]. Як бачимо, німецькі солдати, а не місцеві поліцаї, не говорячи вже про цивільне населення, стали ініціаторами знущань над євреями. При цьому, якщо солдати стали ініціаторами цих заходів, то місцеві поліцаї виконували роль їх помічників.

Чому навколишній люд мовчав, коли окупанти та їх помічники знищували ні в чому не винних людей? Очевидці задають і фактично самі й дають відповідь на питання. Елементарне людське прагнення зберегти у першу чергу власне життя та життя рідних не має нічого спільного з начебто характерним для українців «містичним» та «генетичним» антисемітизмом. Разом з тим, зазначимо ще ряд обставин, присутніх у свідченнях очевидців. По-перше, німецькі окупанти не допускали жодного ступеня інакомислення, не говорячи вже про вияв відкритої незгоди з їх діями. По-друге, жодного схвалення своїх дій зі сторони місцевих мешканців окупанти не потребували. Згін цивільного населення на акти публічних страт, що практикувалися по відношенню до учасників руху Опору і досить широко застосовувалися в системі діяльності каральних органів, не мають відношення до акцій знищення євреїв, де «публічність» все ж відсутня. Разом з тим, ці дії окупантів не несли в собі бажання отримати схвальні відгуки місцевого населення. Мета цих заходів дещо інша і полягала вона в залякуванні, превенції та унеможливленні діяльності організацій та структур руху Опору.

Разом з тим, в усіх свідченнях присутні згадки про рятівників. Для того щоб уявити ту небезпеку, яку отримували рятівники та його сім'я, необхідно знати специфіку окупаційного режиму. Переховування іншої людини, нехай і на короткий час, створювало таку кількість проблем, що вирішити їх часто видавалось неможливо. Але й при цьому, місцеве населення за першої можливості прагнуло надати допомогу і брало участь у різних її формах і виявах. Для конкретизації цього положення застосуємо аналіз ситуації, що склалась у деяких селах Чорнобильського гебітскомісаріату. Так, у селі Лелів восени 1941 р. переховувалося кілька євреїв та їх малолітні діти. Вони врятувались під час проведення акцій масового знищення в районному центрі. При цьому, люди проживали в різних будинках. Симптоматичним є і те, що чоловіком однієї з жінок був начальник Чорнобильської районної міліції. Звісно, що «особлива» суспіль-

на роль працівників НКВС у 30-х рр. ХХ ст. могла відіграти для їх родичів у роки окупації досить негативну роль. Проте, місцеві селяни намагаються врятувати цих людей, навіть підписують звернення, що чоловіки цих жінок росіяни і нічого поганого для місцевого населення не вчинили. Звісно, що навіть колективні заходи допомоги не могли допомогти. Невдовзі місцевий сільський староста та районне керівництво заарештували втікачів, відправивши їх до міста [10, арк. 12, 126, 150]. Таким чином, звинувачення українського суспільства у готовності до участі в антиєврейських акціях є некоректними та псевдонауковими.

Отже, свідчення очевидців не можуть бути визнані самодостатнім історичним джерелом. Суб'єктивне, глибоко особисте морально-етичне ставлення до проблем геноциду унеможливорює оціночні судження та сучасні орієнтації. На результати опитування суттєво вплинув фактор суспільно-політичної ситуації. Проте, з точки зору отримання цінного емпіричного матеріалу, що стосується просторових, хронологічних, технічних аспектів трагедії, це є цінне, а в деяких аспектах (побут, культура, повсякденне життя) і єдине джерело пізнання. Зазначимо, що документальних матеріалів з висвітлення історії повсякденності у гето, таборах праці та загалом в умовах окупації, як правило, небагато. Тому свідчення очевидців з цього приводу набувають важливого пізнавального значення.

Звісно, що рівень об'єктивності та наближення до історичної правдивості матиме більш вищий показник за умови критичного використання інших типів джерел, зокрема, створених у результаті проведення слідчих дій щодо осіб, які виконували та забезпечували проведення акцій знищення. Зіставлення та аналіз відповідних матеріалів дозволить відкрити невідомі сторінки історії нацистського окупаційного режиму в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Забарко Б. Живыми остались только мы: Свидетельства и документы / Д-р Б. Забарко, ред.-сост., авт. предисл. и коммент. – К.: Задруга, 2000. – 578 с.
2. Неизвестная черная книга. Свидетельства очевидцев о Катастрофе советских евреев (1941-1944) / Отв. ред. И.Арад, Т.Павлова. – Иерусалим – Москва: Яд Ва Шем, ГА РФ, 1993. – 463 с.
3. Подольський А. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: спроба компаративного підходу // Голокост і сучасність. – 2003. – №5. – С. 2-4.
4. Подольський А. Катастрофа українського єврейства / Авербух С.Л. Гитлеровская пропаганда юдофобии в прокламациях и карикатурах. – К.: Украинский Центр изучения истории Холокоста, 2005. – 224 с.
5. Смилянская Ю. Проект «История Холокоста в Украине» / Холокост: Материалы Двенадцатой Ежегодной международной междисциплинарной конференции по иудаике. – М.: Центр научных работников и преподавателей иудаики в вузах «Сэфер», 2005. – 100 с.
6. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 39789. – Т. 1.
7. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 39804. – Т. 1.
8. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 39804. – Т. 2.
9. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 55733.
10. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 56588.
11. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 61694.
12. ДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 63088. – Т. 4.
13. ДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 68455-ФП.

The article is devoted to the problem of using materials obtained by applying the method of oral history, in particular evidences of the participants of the actions aimed at the extermination of the civil population by Nazis in the occupied Ukraine. The author makes an attempt to compare the eyewitness' evidences with the materials of criminal cases containing the similar information and the confessions of former policemen who took part in mass executions of Jews.

УДК 94(477.8)

Тетяна Лапан
(Львів)

ОСОБЛИВОСТІ СПОГАДІВ ЖИТЕЛІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРО РАБСЬКУ ТА ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

Пропонована стаття є звітом керівника робочої групи по Західній Україні Міжнародного проекту збору документальних свідчень про долі людей, які залучалися до рабської та примусової праці, який проводився впродовж 2005-2006 рр. У рамках цього проекту було зібрано близько 600 інтерв'ю, в Україні двома робочими групами (Львів і Харків) було проведено найбільшу кількість інтерв'ю, порівняно з іншими країнами-учасницям проекту, – 80.

У 1941 р., захопивши територію України, німецьке військове керівництво знищило її цілісність. Українські землі були розділені на чотири частини. Чернігівщину, Сумщину, Харківщину і Донбас як прифронтові області підпорядкували безпосередньо військовому командуванню. Значна частина центральних і східних областей відійшла до Рейхскомісаріату Україна. Західноукраїнські області – Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська – на правах окремого дистрикту (округу) під назвою «Галичина» були включені у серпні 1941 р. до складу Генерал-Губернаторства, яке охоплювало польські землі з центром у Кракові [13]. Генеральна губернія була своєрідним окупаційним адміністративно-територіальним утворенням як з погляду територіального, так і політичного. Вона включала такі етнічні українські землі, як Лемківщину, частину Посяння, Холмщину і Підляшшя, де з 18 млн. місцевого населення 4,5 млн. були українцями [2; 5]. У липні 1941 р. декретами Гітлера до Румунії було приєднано Північну Буковину і Бессарабію, а Карпатська Україна ще з 1939 р. залишалась у складі Угорщини.

Проаналізований джерельний та історіографічний матеріал указує на певні особливості окупаційного режиму в різних регіонах України під час ведення воєнних дій і, відповідно, на дещо відмінне становище місцевого населення в адміністративно-територіальних частинах, які були створені німецькою владою на українських землях. Режим, установлений у Генерал-Губернаторстві (а відповідно і в Галичині), був ліберальніший, ніж на інших окупованих німцями українських територіях. Галичина знаходилася у складі СРСР протягом найкоротшого часу – з вересня 1939 р. і до початку німецько-радянської війни (червень 1941 р.). Німецьке керівництво робило ставку на те, що українці Галичини, які натерпілися у короткому часі від комуністичного режиму, добре зустрінуть німецькі війська, що фактично відповідало тогочасним реаліям. Як згадує у своїх мемуарах колишній голова Українського крайового комітету у Львові (згодом Український Центральний Комітет) К. Паньківський, те, що Галичина була колись частиною Австрійської держави, відіграло корисну роль у трактуванні німцями Галичини і галицьких українців. Окрім цього, Генерал-Губернаторство розглядалося не як окупована територія, а як складова частина великого німецького Рейху. Це стало важливими факторами, які визначили своєрідний статус Генерал-Губернаторства (включно з Галичиною) серед інших окупованих земель. «Історія українців у генерал губернії, – пише В. Кубійович, – різниться від історії інших українських земель з двох поглядів: у цій частині наших земель німецький окупаційний режим був найменш суворий, наші втрати були тут найменші, і тут було найменше воєнне знищення» [2].

Важливою відмінністю і специфічною особливістю вербування і вивезення українців Галичини на роботи до Німеччини було те, що на цих теренах виникла і почала діяти громадська інституція, створена спеціально у справах допомоги депортованим. У дистрикті Га-

личина німецька влада дала дозвіл на існування допомогових комітетів – єдиної форми організації для всіх національних груп – українців, поляків, євреїв. У липні 1940 р. у Кракові було створено Український центральний комітет (УЦК), який очолив В. Кубійович. УЦК, як легальна установа, проводив так звану «реальну політику», яка полягала у тому, щоб при додержанні формальної лояльності до німецької влади зберегти українське населення від переслідувань, захистити права українців у дистрикті Галичина (ширше Генерал-Губернаторстві) перед надмірними наборами робітників до Рейху, а також у можливій допомозі галичанам у Німеччині. Так, наприкінці 1942 р. при відділі суспільної опіки УЦК було створено спеціальну посаду «референт опіки над робітниками в Рейху». Цю посаду зайняв Ю. Герман; йому була підзвітна громадська організація «Комісія опіки над робітниками» [12]. У час великих релігійних свят (Різдво, Великдень) УЦК організував збір харчових посилок, святкових привітань, збір літератури для українських робітників у III Рейху. Щоб внормувати життя українських робітників з дистрикту Галичина і Генерал-Губернаторства в цілому у Рейху, «виринала потреба забезпечити українського робітника посвідкою, яка б доводила його українську національність і була респектована владою» [9]. УЦК обстоював права українців у справі отримання паспорта українською і німецькою мовами, що надавало нашим робітникам деякі переваги у Німеччині. Про присвоєння виказок-аусвайс пригадали усі респонденти, які походили з території дистрикту Галичина. Хоч УЦК не завжди досягала своєї мети, так як рух робітників був дуже великий, додавалася несвідомість наших робітників, а також бруталність німецького керівництва, однак недооцінювати значення цієї організації неможливо. Це була єдина організація на окупованій німцями українській території, яка хоча б частково, але допомагала виїжджаючим робітникам з Генерал-Губернаторства (включаючи дистрикт Галичина). Можливості створення подібної організації у Рейхскомісаріаті Україна не було взагалі.

Наступна відмінність у становищі українців у різних окупаційних зонах полягає у характеристиці методів депортації населення. Ця проблема безпосередньо пов'язана з одним із стереотипів радянської повоєнної історіографії. Згідно з нею, вивезення українців на роботи до нацистської Німеччини носило виключно насильницький характер, а роботи в III Рейху йменувалися «примусовими». На сьогодні важко встановити, які методи можна вважати цілком добровільними, а які – суто примусовими. Тому при подальшому викладі матеріалу ми намагалися так детально, як це на сьогодні можливо, визначити вживання добровільних чи примусових методів депортації або їх гібридів («добровільно-примусових» методів). По-друге, визначити одну, для усіх земель України, цифру тих, хто виїхав добровільно, нині надзвичайно складно, оскільки існувала істотна специфіка процесу депортації населення з Генерал-Губернаторства (включно з дистриктом Галичина) та Рейхскомісаріату Україна. На перших порах окупаційній владі вдавалося вербувати і вивозити населення Рейхскомісаріату України і Генерал-Губернаторства до нацистської Німеччини добровільно. Причини добровільного виїзду українців на роботу були наступні: прагнення здобути добрий фах, освіту, вивчити іноземні мови; цікавість до життя людей за кордоном; бажання позбутися важких умов проживання на окупованих Німеччиною територіях; дієвість німецької пропаганди; голод і безробіття, штучно створені окупаційною владою на території Центральної, Східної і Південної України.

Політика добровільного вербування майже від початку зазнала невдачі на всій окупованій українській території, за винятком дистрикту Галичина, який входив до Генерал-Губернаторства. На це були свої причини, в яких виразно проявлялася специфіка західноукраїнських земель. Перша з причин носила історичний характер і полягала у тому, що найбільше населення краю ще з кінця XIX – початку XX ст. становило мобільні трудові ресурси, які в пошуках праці навіть перетинали океан. Відтак «експорт» робочих рук Галичина знала здавна, а тому й до праці в III Рейху галичани поставилися попервах цілком задовільно. Друга причина полягала в тому, що у Галичині заходи по мобілізації робітників мали не такі від-

верто жорстокі форми, як на інших окупованих українських територіях. Тому до середини 1943 р. (до початку масових облав) у Галичині виїзд був переважно добровільний.

На початку – у другій половині 1943 р. потік добровільно виїжджаючих і так званих «примусових добровольців» вичерпав себе. При не відправленні до Німеччини запланованої кількості осіб, у Галичині почали застосовувати різного роду примусові заходи, але вони не були настільки жорстокими, як на інших окупованих українських землях, і якщо вже застосовувалися, то значно рідше.

Перша фаза використання галицьких українців на роботах у Німеччині хронологічно розпочалася не з 1941 р. 1942 р. (згідно різних досліджень), а з вересня 1939 р. Початок мобілізації галицьких українців на роботи у III Рейху можна пов'язати з тим, що частина галичан, які були мобілізовані до польського війська, незадовго стали військовополоненими німецько-польської війни, а з часом були переведені у стан цивільних робітників у Німеччині. У війні проти Польщі Німеччина захопила в полон близько 420 тис. польських солдатів і офіцерів. Частина з них була українського походження. Велику частину полонених спрямували у сільське господарство, і лише 6% з них отримала німецька промисловість (буровугільні і гірничорудні підприємства) [14]. Про службу у польській армії і участь у польсько-німецькій війні у вересні 1939 р., а також про обставини перебування у полоні детально згадує респондент І. Цюпко. Він, зокрема, наводить цікаві факти про німецький полон, згодом працю у сільському господарстві бауера, ставлення якого до робітників було жорстоким, а згодом роботу на одному із військових заводів в Австрії.

Іншою категорією галицького населення, яка потрапила до Рейху на перших порах війни у становище, подібне до становища іноземних робітників, були утікачі з Галичини і Волині, які перебиралися спочатку до Генерал-Губернаторства, а згодом переїжджали (добровільно і примусово) до нацистської Німеччини.

Час вивезення із території Галичини припадає на початок воєнних дій у Європі – 1939 р. і тривав до 1944 р. (так званої евакуації німецького війська з території України і вивезення із собою українського населення (про що пригадали брат і сестра Замлинські).

У половині червня 1944 р. у Німеччині працювало 325 тис. галичан, крім того, «за даними української комісії в Берліні, ще 120 000 українців перебуває на роботах у Німеччині» [3].

Частина працездатного населення залучалася до різноманітних робіт безпосередньо на окупованій території. Так, населення у віці від 17 до 35 років несло обов'язкову трудову повинність у так званих «будівельних службах», яку організувала і контролювала німецька адміністрація. З ініціативи Українського крайового комітету для українців існували табори праці, які називалися «Українська служба батьківщині» [1]. Про перебування в одному із таких таборів пригадав респондент С. Бурий.

Нормою під час перевезення стали недостатнє медичне обслуговування, погане харчування, брак води, неможливість справляти природні потреби, брутальне поводження охорони транспорту, погане ставлення з боку помічників Червоного Хреста.

Очевидно, що подібні масові соціальні зрушення населення та його вивезення у неволю не могли не викликати відповідної реакції з боку національного підпілля, а також Української греко-католицької церкви. У дистрикті Галичина представники бандерівської гілки ОУН-УПА обороняли населення Західної України від мобілізації робочої сили [8]. Українська греко-католицька церква, активність якої носила переважно душпастирський характер, також морально підтримувала галичан на роботах у Рейху. Нічого подібного у Рейхскомісаріаті Україна не існувало.

Таким чином, історично зумовлені відмінності українських земель у складі УРСР під час Другої світової війни були закріплені у відповідному адміністративному поділі окупованих територій та у виразній специфіці окупаційної політики німецької влади стосовно їх населення. Це, у свою чергу, істотно вплинуло на формування різних соціальних статусів двох гілок українського народу як на батьківщині, так і у III Рейху.

Після німецького нападу на СРСР 1941 року, радянська ідеологія збагатилася міфом «Великої Вітчизняної війни». Під час війни він мобілізував «радянські народи» до перемоги над ворогом. Після війни незабутні «спільні переживання» і «величаві подвиги» були використані комуністичним режимом для плекання радянського патріотизму, гордості за могутню державу та скріплення почуття єдності. Радянський режим намагався, щоб навіть політично невинні спогади не залишили в пам'яті громадян небажані уявлення. Їхня мета полягала не у тому, щоб перетворити війну в «не-подію», а сформувати таку колективну пам'ять, яка б відповідала потребам режиму. Велика Вітчизняна війна мала стати зворушливим, але безпечно далеким нагадуванням про успіх соціалістичної системи і її «Верховного Вождя». Сама війна мала відійти на задній план, поки підросте нове покоління, яке про неї мало що знало, а старша генерація усуне з пам'яті негативні воєнні спогади. Тоді вже про «Велику Вітчизняну війну» можна буде «запускати» нову колективну пам'ять, виготовлену за партійними вказівками. Саме цей факт став початком для замовчувань, напівправди або й відвертої брехні, характерної для всієї радянської пам'яті про війну, якій лише після колапсу усіх комуністичних режимів надалася можливість заповнити «білі плями» національних історій на противагу спільній радянській історії [15, с. 63-64].

Спогади остарбайтерів ніколи не були складовою частиною офіційної пам'яті радянського суспільства про війну. Протягом радянської історії пам'ять про примусову працю у нацистській Німеччині не була сумісною з переможною риторикою масового героїзму і патріотизму радянських людей. Праця на території ворога, та ще й на економіку ворога, з точки зору радянського режиму не могла бути виправдана навіть примусовим характером. Право на існування отримала єдина версія – версія спротиву, як організованого, масового, так і спонтанного, але все ж свідомого шкідництва радянських людей, особливо, на промислових підприємствах [6; 7]. Радянські історики пояснювали примусову працю цивільного населення СРСР як один із багаточисельних злочинів нацизму на окупованих територіях.

Страх перед режимом, що сформувався у післявоєнні роки, призвів до «придушення», «свідомого забування» багатьох епізодів при збереженні розпливчастого й загального фону прожитих років. Більшість респондентів пригадали, що не могли вільно розповісти про цей період у своєму житті у колі родини, друзів, знайомих. Збережене побоювання перед публічним відтворенням власного досвіду породило свідоме применшення чи заниження значущості тих чи інших подій або дистанціювання від них, деяку заплутаність і нелогічність розповіді респондентів [11].

Із запланованих 40 інтерв'ю для Міжнародного проекту збору документальних свідчень про рабську та примусову працю в Західній Україні було проведено 47. Сім інтерв'ю ми вважаємо не до кінця проведеними, оскільки після одної чи більше зустрічей респонденти не забажали продовжувати свої розповіді з різних причин (хвороби, заборона інтерв'ю родичами і таке інше).

Проведено 10 відеоінтерв'ю і 30 аудіозаписів.

Пошук респондентів відбувався двома шляхами: написанням листів до колишніх примусових робітників (згідно з базою даних про остарбайтерів обласних архівів), а також шляхом «сніжного кому», тобто від респондента до респондента. До пошуку респондентів була залучена уся команда проекту.

Інтерв'ю проводилися українською та російською мовами. За національністю респонденти: українці, росіяни, поляки. За віросповіданням більшість греко-католики, 1 католик, 5 православних.

Із 40 респондентів: 22 чоловіки, 18 жінок. 20 опитаних – мешканці сіл, 20 – на сьогодні проживають у містах (обласного і районного значення). Більшість респондентів (33 особи) є корінними мешканцями Західної України, 7 респондентів народжені в інших регіонах України і після репатріації оселилися у Галичині.

Найстаршими з опитаних є двоє дев'яностолітніх респондентів (Онишкевич і Цюпко). Наймолодшими є троє респондентів, народжених між 1934-1937 роками. Вони були вивезені на примусові роботи разом зі своїми батьками.

Час вивезення із території Галичини припадає на початок воєнних дій у Європі – 1939 р. і тривав до 1944 р. (так званої евакуації німецького війська з території України і вивезення із собою українського населення (родина Замлинських).

Більшість респондентів були одружені, на сьогодні проживають разом із сім'ями дітей. Двоє з опитаних респондентів бездітні. Одна з респондентів (Гук) стала інвалідом, перебуваючи на роботах у Німеччині.

Більшість респондентів здобули лише початкову освіту, дев'ятеро отримали вищу освіту, четверо – середню базову освіту.

Із 40 опитаних: у сільському господарстві працювало 20 респондентів, 1 респондент (Грайцар) працював у шахті, 2 – у середніх підприємствах, 1 – на Рейхспості (Матерацька), 7 – перебувало у трудових таборах; 9 – перебували у концентраційних таборах.

Після репатріації із 40 опитаних: 10 були заарештовані і відправлені у радянські табори Сибіру та Казахстану, 2 респондентів були направлені у трудові батальйони. Найпізніше із за кордону повернувся О. Гандецький, який після звільнення завербувався на працю на шахти Бельгії.

Ні один із респондентів не належить до жодної сучасної української партії, хоча немало опитаних були членами ОУН-УПА у воєнні і післявоєнні роки, за що були арештовані і покарані радянським режимом.

Вибір респондентів був здійснений таким чином, щоб проаналізувати життєві історії українців – різних груп жертв нацизму. До однієї групи віднесемо цивільних робітників, примусово вивезених на роботи до III Рейху, до іншої – колишніх в'язнів концтаборів. У першій групі цивільних примусових робітників відзначимо дві підгрупи, які чітко відрізняються за тематикою розповідей:

1) працівники промисловості;

2) робітники сільського господарства / рільництва (ця підгрупа є значно більшою серед опитаних респондентів, так як це було зумовлено специфікою перебування галичан у нацистській Німеччині).

Більшість колишніх примусових робітників-галичан під час їхньої депортації до Рейху була підліткового віку (в основному 1922-1925 р.н.). Також було проведено інтерв'ю із людьми, яким на час перебування у Німеччині виповнилося від 8 до 12 років, і які також були задіяні для виконання різноманітних робіт. На примусові роботи вони були вивезені разом зі своїми батьками (спогади Г.Маєвської, М.Ряпич, Замлинських).

Спогади респондентів суттєво відрізняються за місцем народження респондентів на території України. Більшість галичан народилися і зростали у часи польської окупації Західної України. Дитячі та юнацькі спогади респондентів присвячені розповіді про їхнє національно-патріотичне виховання, піднесення національно-визвольного руху взагалі і поширенню антипольських настроїв та заходів на території західноукраїнських земель. Українці ж зі Сходу України, які потрапили на роботу до Рейху, були поколінням прорадянсько вихованої молоді. Вони зростали на ціннісних орієнтаціях радянського режиму. З одного боку, все свідоме минуле життя респондентів (як західноукраїнського, так і східноукраїнського населення) було проведене у Радянському Союзі. Але якщо респонденти, народжені у Східній Україні навіть у похилому віці сьогодні не відмовляються від радянських міфів і ідеології, то респонденти, які народилися, зростали і усе своє життя (за винятком примусового вивезення до Рейху, і, можливо, радянських депортацій) прожили на Західній Україні, дуже болісно реагують на усе «прорадянське» – від радянських ідей до радянських свят включно. Вони називають себе не інакше як українські патріоти та ідентифікують себе виключно з українською

національною ідеєю, українським національно-визвольним рухом. Спогади, зібрані від примусових робітників з Галичини і остарбайтерів, кардинально відрізнялися одне від одного.

Першою відмінністю у спогадах є той факт, що галичани не трактують (не називають, не самоідентифікують, не відносять) себе до групи остарбайтерів. У розповіді вони, навпаки, акцентують на тому, що вони не були остарбайтерами, а остами у Рейху були тільки ті українці, яких вивезли зі Східної України (Росії, Білорусії). Під час опитування ми провели інтерв'ю з «правдивими» остарбайтерами, тобто українцями, яких було депортовано зі східної, південно-західної території України (спогади М. Михайлова, В. Поплавського, Т. Кремльовської, В. Матерацької, М. Арсеньової).

Другим важливим фактом у розповідях галичан став опис того, як населення Західної України двічі пережило прихід німецьких військ у Галичину. 1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу, що започаткувало події Другої світової війни на сході Європи. Невдовзі німецькі війська зайняли і значну територію Західної Галичини по лінії Сокаль – Львів – Стрий. Згідно з таємною угодою між Ріббентропом і Молотовим, 17 вересня 1939 р. Червона Армія окупувала Західну Волинь і Галичину, а новий радянсько-німецький договір у Москві 28 вересня 1939 р. зафіксував кордони між Німеччиною та СРСР вздовж річок Сяну і Бугу [5, с. 116].

По-третє, респонденти наголошують на лояльній чи навіть приязній зустрічі населенням Галичини німецьких військ. Відбувалося це тому, що радянський режим за два роки (з 1939 до 1941 рр.) знищив тисячі українських політичних в'язнів; а по-друге, український національний рух мав спочатку надії на відновлення незалежності України як держави. Однак від самого початку німецька політика відносно України мала ознаки окупації й колоніального трактування.

Четвертою дуже чіткою відмінністю є опис ставлення мешканців Західної України і українців, які народилися на Східній Україні, до самого факту Другої світової війни. Якщо для «східняків» війна була і залишається Великою Вітчизняною війною, і вони до сьогодні святкують перемогу «наших» у війні, то галичани мають цілком інше ставлення до цього історичного факту. Вони не вважають 9 травня – Днем Перемоги, так як вважають, що війна для них продовжувалася до повної поразки національного підпілля ОУН-УПА у середині 50-х рр. ХХ ст. від радянського комуністичного режиму.

По-п'яте, частина опитаних галичан після репатріації на батьківщину були заарештовані і відправлені у радянські табори Сибіру чи Казахстану. Привід для цього був різний. перебування респондента у Німеччині могло стати причиною арешту і висилки (випадок з респондентом С. Тупісем) або участь респондентів у підпільних національних організаціях. Цікаво, як респонденти, яким довелося побувати на примусових роботах двох тоталітарних режимів, трактують на сьогодні свій досвід. Знаходимо дві абсолютно різні позиції щодо цього. Респондент М. Михайлов (народжений у Південно-Східній Україні, сьогодні проживає у Західній Україні) переконаний, що радянському режимові треба пробачити, «бо вони свої», на відміну від німецького окупаційного режиму. З іншого боку, усі респонденти-галичани чітко усвідомлюють, що для них як радянський, так і нацистський режими були однаково важким випробуванням. У їхніх розповідях відсутній «свій» та «чужий» режими. Вони обидва є чужими для західноукраїнського населення.

Спільна риса історій колишніх примусових робітників з Галичини і остарбайтерів полягає у тому, що всі респонденти розповідають про унікальний досвід війни, пережитий на чужій території. З одного боку, респонденти розповідають про це як про взаємовідносини «свій-чужий», що творить головну тематичну домінанту записаних інтерв'ю, а з іншого боку, «чуже» – це те, що дало їм можливість вижити під час воєнних подій. Майже усі респонденти (переважно чоловіки) відзначили, що невідомо як склалося б їхнє життя, якби не мобілізація на роботи до Рейху.

Важливо відзначити не лише диференціацію респондентів за місцем праці у Рейху, але й звернути увагу на місце проживання респондента до мобілізації. Значною є різниця у розповідях респондентів, які є представниками міської (модерної) чи сільської (традиційної) культур.

Рабська чи примусова праця у першу чергу асоціюється у респондентів з розлученням із батьками, родичами, друзями, з примусовою депортацією, з незвичними побутовими і економічними умовами. В усних свідченнях звертає на себе увагу постійне оперування категорією «ми», злиття власного досвіду з множинним досвідом інших людей.

Оскільки більшість респондентів-галичан працювала у сільському господарстві у Рейху, то ми зупинимося на аналізі саме цієї підгрупи інтерв'ю. Відзначимо, що значна частина респондентів-галичан, яким довелося працювати у господарствах бауерів, – сільського походження. Свої особливості мав процес вивезення робочої сили з галицького села. Нагадуємо, що на селах розповсюджувалася практика розподілу мобілізаційних планів, які здійснювали волосні старшини, сільські старости (війти), представники громадських організацій (УКК), сільські священики. Після призупинення добровільних наборів серед галичан сільські старости (війти), мужі довір'я від УКК, місцеві священики «лише їм відомими методами знаходили таких «добровольців» [1]. До добровільно-примусових акцій набору належало розсилання повісток зі сільських рад, за якими призначалося виїхати на роботи до Рейху. Про те, як отримували повістки зі сільрад, розповіли майже усі опитані. Адміністрація сіл включала до списку мобілізованих, у першу чергу, сиріт, напівсиріт, неблагонадійний елемент села, багатодітні родини. З початком війни в окупованому селі, в першу чергу, порушуються міжособистісні зв'язки, з'являються старости/війти, поліцаї, які до війни були добре знайомими членами сільської общини, інколи навіть родичами, а згодом вони – «свої» складають списки молодих людей, які мають виїхати на роботи до Рейху. У місті процесом мобілізації робочої сили займалися обезличені «біржі праці» чи «уряди праці». Отже, після негативних вражень від вербування, перевезення, відбору/продажу робочої сили, галичани потрапляли у господарства німецьких бауерів. Робота у господарствах описується як давно знайома для респондентів. З інтересом порівнюють респонденти види сільськогосподарських культур, що вирощуються, методи ведення господарства, організацію в цілому сільськогосподарських робіт. Подив і захоплення викликані німецькою сільськогосподарською технікою, дисциплінованістю у виконанні різних видів робіт. Друге місце займає опис житлових умов, деталей побуту, чіткого розпорядку дня. Галичани, які народилися і зростали у селах, значно легше перенесли перебування на сільськогосподарських роботах у Рейху. Це пом'якшило гостроту кризи ідентичності, яку гостріше відчули примусові робітники, які працювали у промисловості.

Спогади галичан, задіяних у промислових підприємствах (невеликих приватних підприємствах, шахтах), цілком інші у порівнянні зі спогадами рільничих робітників. Тематично їх об'єднує тільки досвід транспортування у Німеччину, всі інші сюжети їх наративів, з очевидних на те причин, інші, а оцінки, які подаються у них, можуть бути абсолютно протилежні. Для галичан, які потрапили на роботу на промислові підприємства, основною проблемою у розповіді стала проблема голоду і пошуку засобів до існування. Саме цьому факту належить основне місце в їхніх розповідях. Ця лінія є тематичною домінантою інтерв'ю «промислової групи». Друге місце займає опис житлових умов, деталей побуту, графіка робочого дня, специфіки роботи, відпочинку. Особливою у цих розповідях є оцінка німецького населення, а саме тих, з ким пліч-о-пліч протягом декількох років довелося працювати на фабриці, заводі, у сільському господарстві. Співчутливе, часом доброзичливе ставлення німецького населення, його допомога, підтримка, а інколи і солідарність у несприйнятті нацизму конструюють образ «чужого» як «свого іншого». Хоч, звичайно, у спогадах відчувається цей контраст, однак галичани сприймають німецьке населення із симпатією. Саме в контексті катастрофічного становища з продуктами харчування колишні примусові робітники пригадують співчутливе до себе ставлення, підтримку і допомогу тих робітників-німців, з яким їм довелося працювати.

До другої групи жертв нацизму ми віднесли в'язнів концтаборів. У післявоєнному Радянському Союзі до цієї категорії жертв нацизму ставлення було інше, ніж до депортованого на роботи цивільного населення. Хоча шлях потрапляння українців до Рейху був однаковий для цих двох груп – не з власного на те бажання, однак після війни у радянський історичний простір були допущені «відрецензовані» згідно радянської ідеології спогади в'язнів, тоді, коли остарбайтери не отримали взагалі права на збереження власної пам'яті про події війни.

Основне місце у розповідях в'язнів німецьких концентраційних таборів відведене описові голоду і пошуку будь-яких засобів до існування. Якщо у спогадах групи українських цивільних робітників, які працювали у промисловості, виділити символи і образи, навколо яких групуються окремі висловлювання, наприклад «суп із брукви», то у спогадах в'язнів КЦ (концентраційний табір) – це символ голоду, катування працею і смерті. Респонденти зазначають, що не один раз задумувалися над власною смертю. Смерть була у таборі всюди, а тому це не лякало нікого з в'язнів. Постійний голод притуплював бажання думати. Голод не лише фізично знищував людину, але й духовно і морально. Напівголодне існування вело до поступового «виродження» людини в не людину. У спогадах цієї групи очевидно є історія про рятівника/рятівників (такого ж в'язня чи групи в'язнів-земляків), які допомогли вижити на початку перебування у так званих «карантинних бараках» табору. Саме підтримка на початкових етапах перебування в'язнів у таборі була для них надзвичайно важливою. Важливе місце у спогадах займає розповідь про трудову діяльність, і напевно, за силою розповіді – опис табірної системи, ієрархія в'язнів. Виділимо також у спогадах розповіді про міжнародні відносини між в'язнями. Вагоме місце у наративі займає опис постійної зміни концентраційних таборів, переведення в'язнів з одного КЦ до іншого, що дає респондентам сьогодні можливість порівняти в'язничні умови у різних таборах. Дуже яскраво і детально описують респонденти день свого визволення. Для них День Перемоги має менш важливе значення, як день звільнення з КЦ (пригадують місяць, день, годину звільнення).

Тема репатріації радянських громадян після війни взагалі випала із наукового простору дослідників (як радянського часу, так і сучасних).

На відміну від інших держав, куди добровільно поверталися ті, кого війна закинула далеко від дому, в СРСР була створена спеціальна система репатріаційних органів для повернення своїх громадян (часто примусового). Ця система була створена для цілковитого контролю радянської влади над перебігом процесу репатріації, складалася з різного роду репатріаційних органів, керувалася у своїй діяльності державними постановами і розпорядженнями, діяла як закордоном, так і в СРСР. На політику СРСР щодо своїх репатріантів вирішальний вплив мали два чинники: прагнення не допустити нової еміграції, яка б, на думку Сталіна та його прибічників, неминуче стала б знаряддям антирадянської політики в руках певних закордонних кіл, а також безповоротні втрати під час війни і можливість їх часткової компенсації репатріантами. Тому всі особи, які потрапили за межі Радянського Союзу під час війни, мали бути поверненими. З цією метою було створено відповідну систему репатріації, структуру якої умовно можна поділити на дві складові: органи зовнішньої репатріації, створені за кордоном, та органи внутрішньої репатріації, що діяли на території СРСР.

Загальний відсоток тих, хто повернувся добровільно чи був примусово повернений до Радянського Союзу, становив приблизно 84% від загальної кількості усіх виявлених радянських громадян за кордоном після війни і мав би свідчити про успішність репатріаційної політики комуністичного режиму. Порівняємо цей усереднений відсоток з тим, що стосувався України і чотирьох західноукраїнських областей (Галичини). Частка тих репатріантів, які повернулися на західноукраїнські землі, складала лише 42% від загальної кількості галичан, які опинилися за кордоном у вирі Другої світової війни [10, с. 166].

Перші розчарування чекали на колишніх депортованих відразу після звільнення. На їх настрої негативно впливало безвідповідальне ставлення до власних обов'язків радянських офіцерів, призначених до органів репатріації. До того ж, матеріально-побутове становище в

таборах репатріантів було далеко не задовільним. Інколи люди під час дощів змушені були знаходитися просто неба, не одержували ані гарячої їжі й навіть хліба, ані медичної допомоги. Через відсутність транспорту репатріанти змушені були існувати в таких умовах два та більше місяців. Основними причинами затягування часу перебування радянських громадян у збірних таборах за кордоном були їх перевірка і перепроверка органами держбезпеки. На кожного репатріанта було заведено так звану фільтраційну справу, що містила, поміж іншим, реєстраційну картку з відбитком вказівного пальця його правої руки. Окрім перевірок, які проходили репатріанти, їх використовували як безкоштовну робочу силу. Так, репатріанти працювали як вільнонаймані робітники у радянських військових частинах; використовувалися для роботи при військових лікарнях; для збору врожаю на німецьких полях.

Що стосується особистого пережиття репатріантами свого добровільного чи примусового повернення на батьківщину, то відзначимо, що у багатьох спогадах ми зустріли факти, коли респонденти намагалися оминати будь-які радянські репатріаційні збірні табори і поверталися додому самостійно. Це, звичайно, не спростило їм життя після повернення, бо так звану фільтрацію вони були змушені пройти у будь-якому випадку для отримання радянських документів.

Репатріантів з числа вивезених за кордон на примусові роботи можна поділити на наступні групи. Це, перш за все, ті, що були: а) відправлені до місця проживання (ці люди найменше постраждали від радянської системи); б) зараховані у робочі батальйони (відбули свого роду 1-2-річне покарання); в) призвані до радянської армії; г) використані на роботах при радянських військових частинах і установах; г) передані органам НКВД.

Вивезення на роботи до нацистської Німеччини і репатріація в СРСР позначилося на усьому подальшому житті цих людей. Страх перед режимом, що сформувався у післявоєнні роки, призвів до «придушення» пам'яті про події Другої світової війни. Для більшості з них їх повоєнна доля була дуже тяжкою. Будучи відірваними від рідного ґрунту однією тоталітарною державою, після повернення додому вони експлуатувалися, контролювалися й переслідувалися іншою, не менш безжальною. Навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних». Очевидно, мешканці Галичини краще від інших громадян Радянського Союзу усвідомлювали це і, здебільшого, опиралися поверненню до країни, де панував радянський режим. Здебільшого, для галичан навіть найгірші пережиття у нацистській Німеччині збереглися у пам'яті у менш негативній формі як повернення та проживання в СРСР – країні комуністичного режиму.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухів І.О., Француз А.Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939-1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне – Івано-Франківськ: Б.В., 2001. – 335 с.
2. Антонюк Н.В. Українське культурне життя в «Генеральній Губернії» (1939-1944 рр.): За матеріалами періодичної преси. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941-1944): Збірник документів і матеріалів / Упорядники Ш. Смоляр, А. Ярошенко. – Львів: Вільна Україна, 1949. – 234 с.
4. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина: У 12 т. / За ред. В. Кубійовича. – Львів, 1993. – Т. 2. – 799 с.; 1996. – Т. 5. – 1999 с.
5. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / Ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у м. Львові, 1991. – С. 116.
6. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах плану «Ольденбург»: (О срыве экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР). – М.: Экономика, 1980. – 375 с.

7. Загорулько М.М., Юденков А.Ф. Крах экономических планов фашистской Германии на временно оккупированной территории СССР. – М.: Экономика, 1970. – 271 с.
8. Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) – (Серія «Україна крізь віки»; Т. 12). – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
9. Кубійович В. Українці в Генерал Губернії 1939-1941. Історія Українського Центрального Комітету. – Чикаго: Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
10. Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) // Ефективність державного управління: Збірник наукових праць Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України / За заг. ред. А.О. Чемериса. – Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2004. – Вип. 5. – С. 164-171.
11. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. – 236 с.
12. Паньківський К. Роки німецької окупації /1941-1944/. – Нью-Йорк: Життя і мислі, 1965. – 480 с.
13. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944) // УІЖ. – 1997. – №3. – С. 90-101.
14. Семенов И.В. Использование принудительного труда монополиями фашистской Германии // Некоторые вопросы всеобщей истории. – Челябинск. – Вып. 7. – 1972. – С. 118-138.
15. Сербин Р. «Велика Вітчизняна війна»: советський міт в українських шатах // Сучасність. – 2001. – №6. – С. 63-64.

The article represents a report of the leader of the working group of the Western Ukraine that participated in the International project «International Slave and Forced Labourers Documentation Project» held in 2005-2006. In the context of this project about 600 interviews were collected; in Ukraine two working groups (Lviv and Kharkiv) conducted the most of the interviews in comparison with other countries-participants of the project – 80.

ТЕМА ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ У КОНТЕКСТІ УСНОЇ ІСТОРІЇ. ЖІНОЧИЙ ДОСВІД

У статті на матеріалах міжнародного проекту «Усна жіноча історія. Гендерні дослідження» розглянуто досвід українських жінок – учасниць визвольних змагань 1940-50-х рр.

Усна історія – новий погляд на світ, виклик наукового історичного пошуку останнього півстоліття, передбачає розгляд історичних подій не як усталених раз і назавше фактів, а відкритого для інтерпретації простору, що певним чином може видозмінюватися, доповнюватися, розшифровуватися, зафарбовуватися новою барвою. У цьому сенсі людський персональний контекст, сформований на основі вербалізованого дослідникові власного досвіду життя, важливе джерело суттєвого доповнення і розширення площини досліджень і нових прочитань минулих подій. Не будемо вдаватися в полеміку і строге визначення предмета усної історії (на сьогодні існують різні підходи до означення і поцінування усно-історичних джерел). Однак навіть ледь занурившись у персональний досвід пам'яті, стає очевидним, наскільки важливим і суттєвим доповненням може слугувати людське бачення для досліджень тих подій, очевидці яких ще живуть, до чийого життя можна ще звернутися. «Фактично, усна історія така ж стара, як і сама історія» [7, с. 7].

Усна історія та історична наука не виключають одна одну в контексті дослідження минулого і це важко заперечити. Тут ідеться про різні підходи до поцінування людського особистісного досвіду в подіях, творенні історії.

Найпривабливіше в усній історії – деталь, образ, відчуття, людська інтерпретація, метафора, словом, поняття, які начебто з класичною історичною наукою не мають нічого спільного. Однак у тих образах життя, усні історії суб'єктів подій і суспільного буття можуть слугувати незаперечним джерелом фактів, архівом людської пам'яті, що є не менш вартісною, аніж документальний текстовий носій.

Зрештою, ми говоримо не тільки про факт і подію. В усно-історичному джерелі відображена не протилежна, а інша правда життя. І це важливо зрозуміти, коли говоримо про вартості першоджерел. В усно-історичному пошуку важливо, на наш погляд, не протиставляти підходи, а зіставляти їх із позиції включення і доповнення.

У цьому сенсі усна історія може виглядати привабливим об'єктом досліджень подій, про які маємо дуже мало даних, оскільки архіви були знищені або ж події не задокументовані, або ж існує велике число розбіжностей щодо їх потрактування і сприйняття. До того ж, вся інтерпретована історія минулого мала за часів Радянського Союзу певне політичне, ідеологічне забарвлення, а відтак звужене до понять ідеологічної норми потрактування. Це стосується і подій визвольних змагань 40-х років минулого століття.

Наше персональне (журналісток з Київського жіночого центру «Спадщина») звернення до джерел усної історії має певні передумови. Займаючись фаховою журналістикою, подорожуючи по Україні, зустрічаючись і розмовляючи з сотнями людей, завжди доводилося чути щось таке, що ніяким чином не вписувалося в рамки публічного інтерв'ю. Це були ті деталі з життя, ніколи досі не чути від людей зображення тих чи інших подій, факти, що вважалися «крамольними» і були на той час (1970-80 рр.) табуованими для шпальт комсомольських та партійних видань. Такий людський дискурс залишався невикористаним ресурсом у записниках, зошитах, на плівках аж до часів затребування, тобто до початку третього тисячоліття, коли наша жіноча організація, юридично зареєстрована в Київському міському

управлінні юстиції 1995 р.¹, включилася у Міжнародний проект з усної жіночої історії. Поштовхом для цього стала наша участь у семінарі з Усної жіночої історії за підтримки Мережевої жіночої програми спільно з фондом «Сорос-Киргизстан» для 20 дослідниць з Вірменії, Азербайджану, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Монголії, Таджикистану, України і Узбекистану. На семінарі працювала команда лекторів-вчених з Росії, Угорщини, Туреччини, Узбекистану і США, що представили основні концепції, а також уможливили практику в нових навичках проведення глибинного інтерв'ю, створення наративу з методології усної історії і гендерного аналізу. Влітку 2002 р. учасниці проекту знову зустрілися на Іссик-Кулі (Киргизстан) для презентації і обговорення проведеної дослідницької роботи. Тоді й був підтриманий український проект «Історіографія жінок радянського та перехідного періодів у контексті кризових ситуацій» – координаторка проекту журналістка, голова жіночого Центру «Спадщина» Г. Дацюк. Результатом міжнародного проекту стало двотомне видання «Устная женская история. Гендерные исследования» за редакцією Андреа Пето [2], де ми представлені двома усними історіями в II томі даного видання [3, с. 223-242].

В Україні наш дослідницький усно-історичний проект представлений виданням «Усна жіноча історія. Повернення» і скороченим варіантом українського видання російською мовою «Устная история. Возвращение». Крім того, в архіві «Спадщини» зібралось півсотні усних історій, записаних на плівках. Таким чином, сьогодні можна говорити про певний банк даних жіночого досвіду, зафіксованого на паперовому, електронному та магнітофонному носіях, що представляє в географічному плані різні області України, в історичному – різноманітні кризові ситуації радянського та перехідного періодів, зокрема таких як, колективізація, голодомор, війна, визвольні змагання 40-х років, політичні репресії, Чорнобиль.

У Парламентській бібліотеці України відбулася презентація за участю науковців, представниць ЗМІ, громадських організацій і самих героїнь наших досліджень. Презентація мала резонанс у ЗМІ: «Прості жінки з різних куточків України, деякі навіть неписьменні – авторки цієї книги. Їх розповіді дослівно записали Надія Самуляк і Галина Дацюк. Збережені найтонші нюанси інтонацій, тому книга насичена живою історією, якої так мало в шкільних підручниках» [1].

Наші дослідження проводилися у 2002-03 рр. і стосувалися травматичного досвіду жінок у контексті політично кризових ситуацій і виходу з них. Український проект базувався на підходах методу біографічного інтерв'ю (вільного наративу) і торкався подій війни, колективізації і визвольних змагань, а також періоду ув'язнення в радянських концтаборах як покарання за вибір жінками свідомої патріотичної позиції.

За час польових досліджень ми об'їздили різні регіони України – від Сходу до Заходу, з Півночі на Південь, і сформували мозаїчну картину унікального жіночого досвіду, досі не презентованого в публічних виданнях і дослідженнях. Хоча в цьому контексті менш за все хочеться претендувати на першість, бо записи споминів учасниць і учасників визвольних змагань, репресованих, учасників руху Опору, що набув означення культурного явища шестидесятиництва, проводилися вже з перших років незалежності України різними людьми, здебільшого представникам громадських організацій. Мета таких записів – зафіксувати оповіді живих учасників подій для відтворення і збереження правди про утвердження держави Україна в світі, про виборювання людського права і людських свобод у колишній тоталітарній країні, про формування духовних вартостей, серед яких гідне людське життя визначалося б як найбільша вартість. До речі, нещодавно в Україні створений Національний інститут пам'яті, який очолив І. Юхновський, де варто було б зробити спеціальний відділ з усної історії – джерела людського досвіду і персональної пам'яті на події України протягом останнього століття.

¹ Свідоцтво про реєстрацію від 29.12.1995 р. №625.

Коли ми намагаємося хоча б побіжно окреслити спроби Усно-історичного дискурсу, то не можна не згадати просто-таки велетенської роботи журналіста Олександра Міщенка «Мор» [4], що зафіксувала тисячі свідчень людей, які пережили геноцид проти українського народу – голодомор. До того подією в Україні стали журналістські дослідження і видання спогадів учасників трагічних подій голоду, внаслідок спланованої політики Кремля проти українського селянства, Лідії Коваленко. Усні історії української селянської культури 1920-30-х рр. зафіксовані і потрактовані у великій дослідницькій праці за участю журналістів, що вийшла за редакцією Вільяма Нолла [5]. Робота відображає багатогранний пласт понищеного українського села, «чиї родини були викорінені, чия культура була зруйнована і чие життя було знищене в ім'я спроби «побудови» на селі» [5, с. 13].

Наше дослідження проводилося у формі вільної оповіді, що презентувала жіноче життя. В цьому сенсі для нас цікавий був увесь різноманітний жіночий досвід, умовно кажучи, будь-яке жіноче життя мало вартість для досліджень. Хоча «будь-яке» зводилося до життя, яке з точки зору нашого духовного світу і духовних вартостей передбачало носіїв національної ідеї, гуманізму, суспільної активності. Такими оповідачками стали матері наших подруг і знайомих, наші знайомі старші жінки, порекомендовані як «цікаві особи», що в контексті поширеного визначення потрактовуються як «пересічні, прості, скромні», а насправді є відображенням українського архетипу, носіями високоморальних чинників, гідності, самопошани, поцінування свободи, справедливості, засад добра. В оповідях, що тривали від двох годин щонайменше, до двох днів – з перервами, жінки не просто переповідали, а й осмислювали, а то й переосмислювали життя. Створений внаслідок глибинного інтерв'ю як «виду соціальної взаємодії» [6, с. 154] журналістки і респондентки, образ жіночих життів становить рельєфний матеріал, що може бути досліджений істориками, лінгвістами, соціологами, психоаналітиками.

Вагома частина наших інтерв'ю торкається пам'яті визвольних змагань. Нашими респондентками були жінки з Західної України, віком від 80 років, яким у період досліджуваних подій було по 18-20 років, що свідчить про зовсім молодий вік як для персоніфікованої позиції спротиву владі. Однак саме в такому молодому віці розгортали боротьбу за волю України учасниці змагань. Для дослідника – це люди, які мали вже достатньо свідому, сформовану пам'ять, що у деталях, образах, відчуттях, тонкощах зберегла події, котрі стали головними для їхнього життя. Велику увагу приділяли оповідачки таким темам, як дитинство, родина, патріотизм, ідея, взаємини, що передували підпільній боротьбі, формували особистості на вартостях служіння Україні. Це був гарт національної свідомості, яка не манкуртувала за жодних обставин, навіть під тортурами (манкурт – людина, яку під тортурами позбавляли пам'яті з повною втратою відчуття власного «Я» – Авт.).

Дискурс щасливого дитинства, ідеї, патріотизму, любові до Батьківщини пронизують усі інтерв'ю. У багатьох з них простежуються оповіді про діючі на теренах Західної України 20-30-х рр. освітні заклади, «Просвіти», дитячі установи, недільні школи, книгозбірні:

«А ще ми ходили до школи короля Данила» [9]. «Я пам'ятаю, як читала вірш про Україну». «Я пригадую дитинство як казку, як фільм про щасливу сім'ю, яка жила у своєму селі, у власному будинку і кожен в цій сім'ї мав свої обов'язки і чесно трудився» [9, с. 164].

При цьому жінки відзначають, що в родинах було багато книг, батьки теж були освіченим людьми. В кількох оповідях зустрічаються розповіді про існування в той час кооперації, зазначається, що крамниці «були повні всякого добра», підкреслюється девіз «Свій до свого по своє».

Акцентується увага на господарських аспектах: «Батько був роботящий, розумний чоловік, побудував собі кузню, кував у кузні, зробив маслобойку, мав молотилку» [9, с. 173].

Особливо показовою в цьому аспекті є розповідь Богдани Пилипчик зі Львова, що надзвичайно деталізовано у свої 80 літ оповідає про дитинство, родину, виховання, громадсько-просвітницьку роботу:

«Майже всі діти вчилися в гімназії... Батькові два молодші брати вчилися за Австрії в Головній академічній гімназії у Львові, і маминих два брати також вчилися. Як прийшла світова війна, і одні, і другі пішли в Січові Стрільці. Так що наше село дуже свідоме було, «Просвіта» працювала ще з 1908 року – з австрійських часів! При «Просвіті» були різні товариства – «Сільський господар», «Рідна школа», zaloжили кооперацію, яка називалася «Власна поміч». Допомагала людям каса взаємодопомоги, одним словом, кредитна спілка. (...) Ще за Австрії працювали різні курси. Мені так тяжко про це говорити... І от таке було моє дитинство. Фактично, «Просвіта» – це як мати огорнула всі товариства до себе. Тепер всі ті товариства розрізнені, а раніше «Просвіта» горнула до себе в один будинок і там кожен мав своє місце. Був Союз Українок. Мама була в Союзі Українок, тато був сільський господар і був у товаристві сільського господаря. Був «Сокіл», але я, очевидно, була у дорості¹, бо була ще маленька. (...) Отак ми пішли, хто куди – хто в школу, хто в товариства. Я була в Маріїнській дружині. В церковному хорі співала. (...) І при «Просвіті» також був хор. Ми були дуже завзяті. Я виросла при дуже патріотичних обставинах» [9, с. 245-248].

В іншій історії Варвари Грень з Кременеччини, що на Тернопільщині, теж значна частина інтерв'ю присвячена темі дитинства, діяльності «Просвіти»:

«35 рік. (1935. – Авт.) Мені 12 років, коли від нас у третій хаті, в Комарики, відкрилася «Просвіта», головою якої був Петро Яшук. В тій читальні щосуботи і щонеділі хлопці, дівчата і чоловіки читали газети «Нове село», «Голос України», «Народна справа», позичали собі там книжки «Кайдашева сім'я», «В неділю рано зілля копала», «Отаман Зелений», дитячі журнали «Світ дитини» і «Дзвіночок» – для малесеньких. Танцювали там під гармошку, співали пісень» [9, с. 345].

Жінки пригадують, що в родинях панував дух любові і взаємопідтримки. Це в рівній мірі стосувалося і спільної праці, і вшанування свят, проведення громадських заходів, приурочених роковинам Лесі Українки, Тараса Шевченка, пам'яті Героїв Крут. «Усі четверо дітей з наймолодшого віку знали українську пісню, книжку, шанували історичне минуле рідного краю і плекали любов до своєї землі та народу. Мама вечорами грала на фортепіано. Під її акомпанемент наш маленький гурток виконував українські пісні. Усі ми були співучі, особливо мама, старший брат Юрко та молодша сестра Ірина», – розповідь у своїй історії Галина Шубська-Козубська, чий батько працював в адвокатській конторі Миколи Міхновського – засновника і керівника РУП (Револьюційної Української Партії), а згодом був представником від Кременеччини у Центральній Раді.²

Згадують респондентки і найбільшу на той час жіночу громадську організацію «Союз українок», що нараховувала перед 1939 р. близько 100 тисяч учасниць. Збиралися громади в хатах-читальнях. Часто ставили вистави, серед яких оповідачки називали «Наталку-Полтавку» І.Котляревського та «Назара Стодолу» Т. Шевченка. Таким чином, вимальовується цілий пласт культурно-просвітнього життя України, що була на той час, то під окупаційною владою Польщі, чи то перебувала у складі Австрії. Однак, навіть за панування чужих режимів мала можливість зреалізувати власне право на національну ідентичність.

Пройде зовсім маленький проміжок часу, і вже інша, більшовицька, влада, що прийде на західні терени України, знищить усі просвітні заклади, громадські організації, як і самих членів «Просвіти», студентів гімназій, учасників кооперативів. Ті ж, хто врятується, стануть у лави борців за незалежність, поповнять лави УПА, за що відбудуть десятки років ув'язнення у Сибіру, а то й поплатяться життям.

Для багатьох наших оповідачок любов до України, почуття патріотизму, національної свідомості народжувалися в зовсім молодечому віці, як органічна умова буття на цій землі.

¹ Дорост – молодша група дітей у «Рідній школі», що діяли в багатьох містах і селах Західної України і мали на меті національно свідоме виховання молоді.

² Б.М. Козубський згодом стане в'язнем польського табору Береза Картузька, а також радянських у Мордовії, де й помер.

«Якщо людина не має духовного виховання, вона є хвора. Що з того, що вона має освіту, якщо не має духовності? Тим більше, що у нас за Польщі були українські гуртки. Ось я коли кінчила сьомий клас, мене прийняли в «Сокіл» – може чули? Це така молодіжна організація, де нас виховували бути українцями. Взагалі у нас за Польщі синьо-жовтий прапор чи стяжка – це було в будь-якому магазині (...) То на стрілецькі могили ходили, це все було чудесно. (...) Ми йшли в строях, маршем, як військові, і це було дуже чудово! (...) Не тільки хлопці, а й дівчата гарно марширували» [9, с. 338], – пригадує п. Марія Яковишин з села Угорники на Івано-Франківщині.

Жінки позиціонують себе як національно свідомих громадянок. Українська національна приналежність в усіх випадках виглядає як важлива умова самоідентифікації. «У гімназії (Кременецькій – Авт.) я потрапила, як риба у воду, в такий учнівський колектив, в якому активно жив, пульсував український дух (...) Я теж стала пластуною. Цей рух швидко поширився на всі середні школи. Навесні 1931 року зложили «першу спробу пластуна», а присягу склали в лісі «Соснина». Через рік на руїнах пласту було організовано «Юнак» ОУН. Більшість пластунів стали членами цієї організації. Ми проходили вишкіл і писали політпогляди (політичні події в світі та їх вплив на українські справи) [9, с. 327].

У вступі до книги «Туди, де бій за волю» Олег Жданович запитував «Що це взагалі збройна боротьба засобами партизанської армії? Звідки береться зброя, вояки, командири? Який ідеологічний профіль вояцтва? Що воно думає, чим живе? За що наставляє груди? Чого шукає», – і відповідав, що історія визвольних змагань «неподільна і безперервна», ніхто не може «відділити минулого від сучасного». І далі: «Коли хтось хоче мати відповідь на поставлені питання, (...) може й не діждеться ніколи. Історик, що збере всі факти, (...) не передасть всього з такою безпосередністю, щоб читач мав живу й невідроблену картину. Для цього краще взяти факти не всі, але типові. Взяти Чоловіка – одного з тисяч, саме типового тим, що діяв, переживав, бився з ворогом і з самим собою та своїми думками. Це дасть картину, але під умовою, що розповідь цього чоловіка буде щира, без пози, без прикрас, без партійної чи якоїсь мети. Він хоче представити події такими, як вони були в його очах, і він вірить, що вони були такими справді».

Ця розлога цитата відомого учасника визвольних змагань, журналіста, видавця, редактора, громадського діяча, учасника Похідних груп Олега Ждановича відображає абсолютне «відчуття» сутності усної історії – представити події такими, як вони «були в очах» оповідача. Наша історія – жіноча, представляє жіночий досвід у визвольних змаганнях, який був не менш важливим, аніж чоловічий, і за який від більшовицької влади і дівчата, й жінки платили такою ж ціною, як і чоловіки та юнаки – позбавленням волі у чверть століття, а то й власним життям.

Основні заняття для дівчат у підпіллі – налагодження зв'язків, передавання інформації, збирання лікарських трав, харчів, догляд за пораненими. Але ж в умовах партизанської підпільної боротьби, це була велика небезпека, виснажлива праця, важкі переходи, холод, тривога під прицілом подвійного ворога.

Згадує Стефанія Процак з Івано-Франківська:

«(...) У 1943 році по завданню проводу я пройшла курси розвідки, контррозвідки і була направлена в розпорядження крайового провідника ОУН карпатського краю Городенка. В 1944 році по завданню проводу мені прийшлося два рази переходити фронт. Перший раз у березні – досить непогано, а другий у липні – попала мадярам у руки. Мадяри мене допитували і довго тримали. (...) Ми біжимо, а кулеметна черга: то над нами, то під нами (...)

А в 46-ому році я, після того, як дістала завдання злитися з тою групою, що мала зимувати в горах, де мав бути створений вишкіл, підготовка матеріалів, – нас мали направити пізніше, десь у 47-ому році на Схід, – то коли я прийшла у село, то дуже захотіла спати. Я була дуже втомлена. Тиф давав ускладнення на ноги, я дуже себе погано почувала... Мені надрайонний провідник сказав: «Зайдіть, подруго, до хати і там трохи відпочинете». Я зайшла до

хати і там задрімала. Ще там дівчина сиділа і два хлопці. І тут – нараз вибух! – і тут мені з рук мокро тече... Двоє вбитих... Двоє ранених. У мене були розірвані груди, осколок, як виявилось пізніше, сидів у печінці. Обидві руки перебиті. В мене ще досі є осколки (...).

Інша оповідачка Лідія Гранюк (Бабій) з Тернопільщини пригадує:

«(...) Я робила ще зв'язковою надрайоною, то маю в ті райони зв'язкових налагодити і звідти маю зв'язкових».

Богдана Пилипчук зі Львова:

«(...) Боже! Які то гарні дівчата були по тих селах, як вони кинулися заготовляти ті продукти, сухарі сушили. Зілля збирали по лісах, ще до німців. Бо то вже та хмара чорна сунула зі Сходу! Вони прийшли десь на Стрітіння, я знаю, що було якесь свято в лютому місяці. Така хляпа була... Йшли, йшли і кінця і краю не було. Не можу тепер навіть згадати, бо таке страшне було! По всіх хатах – вони. Крику того! Тих матюків... Перший раз їх почула... Хлопці перебиралися у спідниці, хустки брали на плечі і прикривали автомати. Ночами збиралися групами і мусили організувати зв'язок (...).

Наша збірка називається «Усна жіноча історія. Повернення». Присутність поняття «повернення» у назві не випадкова. Повернення рефреном проходить через усні оповіді, повертаючи нам не поцінований належно, не проговорений, не досліджений жіночий досвід. Таким чином, ми повертаємо собі пам'ять. Конструюючи образ власного життя, оповідачки презентують ті вартості, що давали можливість не просто не розчаруватися, жодним чином не пошкодувати за понівеченою у таборах молодістю, а й дали можливість зберегти активну життєву позицію, вболівання за Україну, її сьогодення, майбутнє. Тому майже кожне інтерв'ю закінчувалося мрією вісімдесятилітніх учасниць визвольних змагань – побачити «щасливу Україну», присягою «не зрадити її, допоки життя». Вони до сьогодні декламують Декалог Націоналіста: «Україно, свята мати Героїв, увійди до мого серця»... Вони дякують Богу за прожите життя: «Дякую, Тобі, Боже, за дзвони життя» і за те, «що в мене все це було в житті».

Вони радіють життю: «Встаю до схід сонця – молюся, і цілий день у русі». Вони впевнені, що «зневажати життя не можна». Переймаються, що Україна не така, як хотілося б її бачити, «однак, ми вже є». І дають важливі настанови нам: «Так важливо любити рідну землю, батьківщину, свободу, рідне своє. Усе це в нас єдине багатство. Як єдине й наше життя».

Мовою радянських істориків повстанські загони УПА, що виборювали незалежність України, проголошуючи в листівках Українського визвольного підпілля «Волю народам! Волю людині» і в лавах яких перебували й національно свідомі жінки та дівчата, іменувалися «бандформірованими». Через багато років учасник смертельного полювання на людську гідність та свободу, в книзі «Розгром вооруженного подполья в Западной Украине», колишній кагебіст Георгій Санніков скрушно зізнається: «Ми виграли цю війну в Західній Україні, але не перемогли» [10, с. 125].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Голос України. 2004. – 21 лютого – №34.
2. Женская устная история. Гендерные исследования. / Сост. А. Пето. – Б.: ОФ «Центр издательского развития», 2004.
3. Женская устная история. Гендерные исследования. – Ч. II. – Б.: ОФ «Центр издательского развития», 2005.
4. Міщенко О. – Мор. – К., 1993.
5. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920-30-х років. – К.: Родовід, 1999. – 560 с.
6. Портели А. Чем отличается словесная история. Воспоминания женщин: устные истории переходного периода. Теория и практика.– Бишкек, 2001. – С. 154.

7. Томпсон Пол. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. – М.: Весь Мир, 2003. – 368 с.
8. Туди, де бій за волю (Спогади курінного УПА Максима Скорупського – «Макса»). – К.: Видавництво ім. О.Теліги, 1992.
9. Усна жіноча історія. Повернення. – К.: ЖЦ «Спадщина», 2003. – 372 с.
10. Цит. за: Микола Горбаль. Презентація життя (версія роману). – 2006. – С. 125.

On the materials of the international project «Oral Female History. Gender Researches» the author reviews the experience of the Ukrainian women who participated in the liberation movement in 1940-1950.

ПРИНУДИТЕЛЬНЫЙ ТРУД В ТРЕТЬЕМ РЕЙХЕ: УСТНЫЕ СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ

Стаття є аналітичним звітом робочої групи зі збору свідчень серед колишніх примусових працівників III Рейху мешканців Східної та Центральної України, що здійснювався у межах міжнародного проекту «International Slave and Forced Labourers Documentation Project».

Во второй половине 2004 г. фонд «Память и будущее», являющийся структурным подразделением фонда «Память, ответственность и будущее» и поддерживающий научные и образовательные проекты, нацеленные на увековечивание памяти о жертвах национал-социализма, инициировал программу сбора документальных свидетельств о судьбах людей, в годы Второй мировой войны привлекавшихся к рабскому и принудительному труду на территории Третьего Рейха. Главной инициативой в рамках этой программы стал международный проект, ориентированный на сбор в первую очередь *устных* свидетельств бывших принудительных рабочих в формате аудио- и видеointервью – International Slave and Forced Labourers Documentation Project.

В результате конкурсного отбора, состоявшегося в январе 2005 г., к участию в проекте были приглашены общественные и инициативные группы, научные, образовательные и просветительские организации 24 европейских стран, а также Израиля, США и ЮАР. Координатором проекта по решению международного жюри стал Институт истории и биографии Заочного университета г. Хаген (ФРГ). Некоторые страны-участницы проекта были представлены несколькими организациями. Так, например, Россия – Международным историко-просветительским, правозащитным и благотворительным обществом «Мемориал» (г. Москва), научно-информационным центром «Мемориал» (г. Санкт-Петербург) и педагогическим государственным университетом (г. Воронеж); Украина – Центром образовательных инициатив (г. Львов) и Восточным институтом украиноведения им. Ковальских (г. Харьков); Беларусь – Центром гендерных исследований (г. Минск). Две другие организации, получившие финансовую поддержку на проведение интервью на территории Беларуси, не являются белорусскими – это Институт экономической и социальной истории Высшей Технической Школы (г. Аахен, ФРГ) и Международный центр образования (г. Дортмунд, ФРГ).

Всего в рамках проекта было запланировано проведение 550 интервью (440 аудио- и 110 видео), при этом их распределение по странам было различно. Так, в Украине фондом было поддержано проведение 80 интервью, в России – 60, в Беларуси – 40. Треть общего количества интервью по инициативе фонда должна была быть проведена с людьми, привлекавшимися к рабскому труду в концентрационных лагерях, гетто, или похожих местах заключения. По окончании проекта в соответствии с условиями, подписанными всеми участниками соглашений, правом на использование интервью в некоммерческих, научных, образовательных или просветительских целях будут располагать организации-участники проекта, Институт истории и биографии Заочного университета г. Хаген, а также фонд «Память и будущее».

Интервью, которые записывались в рамках проекта, – это полуоткрытые нарративные автобиографические интервью продолжительностью по 3,5-4 часа, которые строились по известной схеме последовательного чередования первой открытой, второй разъясняющей, третьей, содержащей открытые вопросы и четвертой, критической фазы. Помимо подготовки

двух копий интервью (на стандартных кассетах в случае аудио- и на кассетах ВЕТАСАМ в случае видеозаписи) участники проекта оформляли транскрипт интервью, составляли протокол интервью и краткую биографию опрашиваемого, а также заполняли довольно подробную анкету, содержащую ответы на вопросы, которые впоследствии составят стандартизированную базу биографических данных бывших принудительных рабочих.

Известно, что за время Второй мировой войны на территорию нацистской Германии по разным данным, было вывезено от 9 до 12 млн. рабочих из разных европейских стран. В соответствии с подсчетами, которые проводились в Советском Союзе в 1945-1948 гг., с территории современной Украины на принудительные работы в Германию было отправлено 2,4 млн. человек [1 с. 153]. На территории Рейха украинские принудительные рабочие – оstarбайтеры – работали во всех областях и сферах использования труда иностранных гражданских рабочих: на заводах и фабриках, железных дорогах и строительных организациях, сельском и домашнем хозяйстве. Освобожденные в 1945 г. как советскими, так и союзными войсками, они по несколько месяцев ждали отправки домой, проходя длительные проверки в советских проверочно-фильтрационных пунктах, проверочно-фильтрационных лагерях и сборно-проверочных пунктах, после чего мужчины призывного возраста часто шли служить в ряды Красной Армии, а женщины от одного месяца до полугода работали при различных воинских подразделениях, в том числе – на работах по демонтажу и вывозу на территорию СССР германского промышленного и сельскохозяйственного оборудования, различных материальных ценностей.

Сложные, часто искалеченные судьбы этих людей долгие послевоенные десятилетия оставались в СССР за пределами как общественного внимания, так и научного интереса. С крушением коммунистических режимов и распадом СССР в национальных историографиях его бывших союзных республик постепенно сформировался устойчивый интерес к этой проблеме, в научный оборот было введено большое количество ранее неизвестных (и часто запрещенных) документов, написано немало статей и диссертационных исследований. Не в последнюю очередь этому способствовало начатое в недавнее время и немыслимое для предыдущей коммунистической эпохи интеллектуальное взаимодействие ученых, изучающих историю, и простых людей, проживших в этой истории свою жизнь. Наряду с другими устно-историческими исследованиями, автобиографические интервью, записанные участниками International Slave and Forced Labourers Documentation Project, представляют собой не только потрясающий материал для не теряющего своей актуальности изучения самого сложного и противоречивого события в истории XX века – Второй мировой войны, но являются уникальным памятником роли и месту обыкновенного человека в истории.

Наша группа¹ проводила интервью в Центральной, Восточной и частично Южной Украине не включая полуостров Крым. Половину интервью мы записали в городах (как крупных, так и небольших), половину – в районных центрах, деревнях и селах. Из 40 записанных нами интервью 23 было дано женщинами, 17 – мужчинами. Средний возраст опрошенных составлял 82-84 года, большинство из них родились в 1924, 25, 26 гг. и попали в наиболее массово вывозимую группу принудительных рабочих. Самой старшей из опрошенных – 92 года (1914 г. рожд.), самый младший – 1937 г. рожд., вывезенный на работы в Германию вместе с семьей и работавший на уборке трудового лагеря, улиц и вокзала в Берлине.

Что касается этнической принадлежности, то, независимо от языка, на котором давалось интервью (на русском языке записана одна четвертая часть интервью), этническими украинцами назвали себя 32 из 40 опрошенных, русскими – соответственно 8. При этом среди родителей наших информантов 2 были этническими немцами, 2-этническими поляками.

За религиозной принадлежностью все опрошенные нами бывшие оstarбайтеры росли и воспитывались в советском атеистическом обществе, что наложило определенный отпечаток

¹ Организация-исполнитель проекта – Восточный институт украиноведения им. Ковальских (г. Харьков). Руководитель рабочей группы – к. и. н., доц. Г. Г. Гринченко.

на их религиозную идентичность. Практически все назвали себя православными христианами, но мало кто из опрошенных тщательно придерживается религиозного культа, регулярно посещает церковь и т. д. Несколько информантов, для которых вопрос веры является принципиально важным, «активно верующими» стали уже в преклонном возрасте. Исключение составляют двое из опрошенных, которые выросли в семье баптистов и сами себя считают баптистами всю жизнь.

По социальному происхождению, большая часть опрошенных нами бывших остарбайтеров родились и выросли в селе, в традиционных для начала 1920-х гг. крестьянских семьях. Гораздо реже встречаются выходцы из семей рабочих, еще реже, буквально единицы – из семей служащих. Важно отметить, что очень много респондентов лишилось близких родственников в детском или раннем подростковом возрасте, то есть еще до начала войны. Чаще всего это была смерть в результате голодомора 1933 г., репрессий и расстрелов 1930-х гг. Следующий удар их семьи перенесли в результате войны – в каждой семье из опрошенных нами бывших остарбайтеров кто-то из членов семьи или не вернулся с фронта, или погиб в оккупированном городе или селе.

Из 40 опрошенных высшее образование имеют 11 человек (среди них один доктор геолого-географических наук, который в юности сменил фамилию и всю жизнь скрывал факт своего пребывания в Германии). В остальных – полное или неполное среднее образование, то есть 7, 8 или 10 классов. Начальное образование, то есть 4 класса, имеют 3 опрошенных. Но эти цифры, следует сказать, не совсем адекватно отражают реальную ситуацию с уровнем образования у бывших остарбайтеров. По другим источникам известно, что только 3 процента бывших остарбайтеров имело высшее образование, в нашей же выборке этот процент равняется приблизительно 25.

В исследовании и анализе текстов интервью бывших принудительных рабочих нам кажется обоснованной постановка двух основных вопросов: проблемы изучения института принуждения к труду и проблемы изучения опыта принуждения к труду. Так, при изучении института принуждения к труду, как феномена военного времени, исследовательский интерес направлен на поиск недоступной или недостаточной в других источниках информации о транспортировке рабочих в Германию, об условиях работы и быта, о системе поощрений и наказаний, об освобождении и дороге домой и т. д. В данном случае эта информация чаще всего носит дополнительный, иллюстративный, по отношению к письменным источникам, характер. При изучении опыта принуждения к труду актуальными представляется иной комплекс вопросов, здесь объектом изучения является сама рассказанная история (точнее – ее текстовый протокол), а субъектом – система связей и закономерностей конструирования нарратива. Например, каким образом опыт пребывания на принудительных работах интервьюируемый вписывает в свою автобиографическую конструкцию в целом, где, в какой момент и с помощью каких средств рассказчик проговаривает, и тем самым транслирует, данный опыт. Какие элементы транслируемого опыта и его осмысления располагаются и артикулируются в границах официального дискурса, а какие – в рамках личностных толкований. И, наконец, какую временную и тематическую схему выбирают респонденты для объединения и выстраивания в рамках одного рассказа важного для их биографии жизненного опыта, какие стратегии саморепрезентаций они используют в своих автобиографических нарративах. Учитывая небольшой объем данной статьи, ответы на эти вопросы будут даны в краткой и тезисной форме.

Исследование института принуждения к труду (некоторые предварительные результаты)

Депортация в Германию. Все наши информанты утверждают, что попали в Германию принудительно. Основная масса была вывезена весной и летом 1942 г., несколько человек – весной 1943 г. По дороге в Германию совершили побег 2 наших информантов, но в результа-

те были схвачены и транспортированы на принудительные работы. Транспортировка происходила железнодорожным транспортом, до распределительных лагерей будущие остарбайтеры ехали в т. н. «телячьих» вагонах, то есть вагонах, предназначенных для перевозки скота, в которых не было ничего, кроме пола и стен. Из распределительного лагеря к месту непосредственного трудоустройства остарбайтеры доставлялись по-разному – и в поездах, и на подводах, и на велосипедах, и пешком.

Место работы в Германии. Сколько бывших остарбайтеров в какой сфере труда было занято, точно подсчитать оказалось затруднительным, так как порядка 10 опрошенных или меняли место и сферу работы (были забраны с фабрик и заводов прислугой, или наоборот, – переданы на фабрику или завод из домашнего хозяйства), или сочетали несколько видов работы (например, в течение недели работали на заводе, а на выходных – в сельском или домашнем хозяйстве). Поэтому, здесь мы приводим количество работавших в той или иной сфере труда в соответствии с компенсационными выплатами. То есть, если бывшему остарбайтеру выплатили компенсацию как работнику промышленного сектора, даже если он или она какое-то время были заняты в сельском хозяйстве, мы относим этот случай к использованию труда в сфере промышленного производства. Таким образом, в промышленном секторе нацистской экономики среди опрошенных нами 40 бывших остарбайтеров работало 20 человек (в том числе на шахтах – 2 чел., на железной дороге – 1, на восстановлении дорог в фирме, входящей в структуру организации Тодт, – 1 чел.), далее, в сельском хозяйстве – 11 человек, прислугой – 4 человека, в гостиничном хозяйстве – 1 чел., в порту г. Гамбург – 1 чел., и 3 опрошенных во время пребывания в Германии были детьми в возрасте до 10 лет, работать которым приходилось в основном на уборке лагеря, улиц, вокзалов. К рабскому труду в рабочих командах концентрационных лагерей привлекалось 6 человек.

Информация о непосредственном пребывании в Германии. В своих рассказах о пребывании в Германии очевидцы в первую очередь акцентировали свое внимание на том, что для них было необычным в новой обстановке, вне зависимости от того, положительно воспринималось это «новое» или отрицательно. С условий проживания начинали свой рассказ работники промышленного сектора (описания лагеря, бараков). Те, кто работал в сельском хозяйстве, начинали рассказ с описания хозяйства «бауэра» и режима работы, а условия проживания описывали позже. Те остарбайтеры, которые отбывали наказание в концентрационных и исправительно-трудовых лагерях, в первой открытой части интервью работу до этих мест заключения описывали очень коротко и схематично, давая понять только мотивы своего поступка, в результате которого они были наказаны. Условия проживания и работа до концлагеря – это только вступление к рассказу о наиболее тяжелом испытании в их жизни.

Рассказ о питании у работников промышленного сектора – это описание скудного и практически неизменного рациона, постоянного голода и тех действий, которые предпринимали остарбайтеры для того, чтобы хоть как-то компенсировать постоянное недоедание – от относительно легальных способов покупки или обмена до краж. В случае сельскохозяйственных рабочих или прислуги, чаще всего, речь идет о нормальном питании. В рассказах этой группы людей акцент ставится на том, питались ли они за одним столом с хозяевами или ели отдельно.

Репрессии и наказания. Среди видов наказания наши информанты называют штрафы, дисциплинарные ограничения (например, запрет на выход за территорию лагеря), заключение в тюрьму или направление в исправительно-трудовой или дисциплинарный лагерь. Многие были свидетелями побоев, как со стороны лагерной администрации, так и со стороны хозяев, в отношении же самих бывших остарбайтеров побои применялись значительно реже. Были также и такие, кто ни разу не упомянул о побоях и издевательствах, ни в отношении себя, ни в отношении других, но таких меньшинство. Возвращаясь к побоям, их вспоминали как во время непосредственного пребывания в Германии, так и во время организации депортации, во время транспортировки, во время прохождения проверки и «дезинфекции» в пере-

сылочных лагерях. Некоторые женщины рассказывают о побоях и издевательствах, включая массовое изнасилование, со стороны советских солдат, и лишь в одном интервью содержится упоминание о побоях со стороны американских солдат. В концентрационных лагерях отбывали наказание 6 человек, в тюрьмах и исправительно-трудовых лагерях – еще 5. Среди причин наказаний на первом месте стоит побег с места работы, за ним следует отказ от работы или сознательное вредительство, в случае заключения в концлагерь единственной женщины речь шла о ее письмах к подруге, в которых она допустила неосторожные высказывания в адрес как лагерной администрации, так и нацистской Германии в целом.

Возвращение на родину. Работая в различных областях Германии, наши информанты были освобождены как советскими войсками, так и союзниками. Воспоминания об освобождении советскими солдатами в однозначно радостных и патетических тонах содержатся в интервью тех, кто был вывезен на работу в Германию в детском возрасте. Те, кто был старше, по-разному характеризуют свои чувства и события, связанные с освобождением советскими войсками. Это и радость, и уже названные мною шок и возмущение от произвола солдат, есть и одна история, в которой командир взвода солдат-освободителей стал впоследствии мужем бывшей остарбайтерки. В рассказах об освобождении первый раз появляются т. н. «киношные» штампы, то есть присутствуют фразы «нас освобождали как в кино», «как в кино танк распахнул ворота» и т. д. Те, кто был освобожден американскими войсками, чаще всего рассказывают о том, что впервые в жизни увидели чернокожих солдат и добрым словом вспоминают щедрые американские продовольственные пайки. Встречаются также рассказы о встрече в составе американской армии солдат-эмигрантов, этнических украинцев. Все респонденты подчеркивают добровольность своего возвращения на родину, исключение составляет лишь видеоинтервью Галины Грушко. Для нее принудительная репатриация на родину стала самой большой жизненной трагедией – она была разлучена со своим возлюбленным французом Эмилем, от которого на момент репатриации имела грудного ребенка. Она просила разрешения или уехать с ним во Францию, либо ему поехать с ней в Украину, но в результате уехала домой одна и вырастила сына, который никогда не видел своего отца.

Что касается послевоенной жизни наших информантов и того влияния, которое оказало на них пребывание в Германии, то мы сталкивались как с рассказами о том, что всю жизнь людям приходилось скрывать этот факт собственной биографии, так и с заверениями, что информант ничего ни от кого не скрывал, и на его дальнейшую судьбу принудительный труд в Германии не оказал ни малейшего влияния. Отсутствие преследований и необходимости что-либо скрывать особенно характерно для представителей негородской, сельской культуры, которые вернулись в собственную деревню и село, где их знали с детства, и продолжили спокойно работать в сельском хозяйстве, не притесняемые и не ограничиваемые властями. А вот те, кто решил устроить свою жизнь в городе, с определенными ограничениями столкнулись, будь то незачисление в аспирантуру или отказ в приеме на работу на крупное, тем более военное предприятие.

Исследование опыта принуждения к труду (некоторые предварительные результаты)

Очевидно, что каждая записанная в рамках проекта автобиография уникальна так же, как уникальна жизнь каждого отдельного человека. Однако, анализируя опыт принуждения к труду в нацистской Германии во время Второй мировой войны, мы можем объединить эти совершенно разные «истории жизни» в некоторые группы в соответствии с определенными критериями, как, например, названные выше стратегии саморепрезентаций и «формулы» вписывания опыта принуждения к труду в автобиографический нарратив в целом, использование штампов, клише и метафор официального дискурса vs личностных толкований и многое другое. В заключительном разделе этой статьи кратко и тезисно будут приведены некоторые предварительные результаты обобщающего анализа стратегий саморепрезентаций в

рамках автобиографических конструкторов наших информантов и того места, которое в этих конструкторах занимает рассказ о принудительном труде в нацистской Германии.

В результате анализа автобиографических конструкторов наших информантов мы можем сделать предварительные выводы о наличии трех основных стратегий «представления себя» бывшими украинскими остарбайтерами. Во-первых, это стратегия «соответствия» – нормам и стандартам жизни советского общества, а также официальной, общепринятой в этом обществе, версии о войне. Стратегия соответствия чаще всего не предполагает возвращение к теме принудительного труда после того, как он был единожды описан в рамках соответствующего тематического блока, этот опыт не является определяющим в последующих жизненных практиках информантов. Их жизнь – «нормальная», «как у всех», в своих автобиографических нарративах эта группа людей большое внимание уделяет рассказам о своей семье, работе, различных жизненных удачах и невзгодах. В свою очередь, рассказ о пребывании на принудительных работах они довольно удачно «вписывают» в советский вариант войны в целом и в советскую версию истории принуждения к труду в частности, а именно – в единственную принятую в СССР версию сопротивления, о которой говорилось выше. Здесь речь идет о рассказах об обязательном, пусть минимальном и незначительном, но вреде, который бывшие остарбайтеры пытались причинить, работая на промышленных предприятиях, в строительных и иных организациях. За этим «сознательным вредительством» (включая различного рода непослушание или демонстративное нарушение дисциплины) не обязательно следовало наказание, в этих случаях главным является стремление любыми средствами показать себя борцом и участником протеста, а не пассивным и молчаливым «рабом». В случае работы в сельском или домашнем хозяйстве, где бывшие остарбайтеры очень тесно общались со своими «хозяевами» (в отличие от крупных предприятий, где «хозяин» был часто деперсонифицирован и представлял собой не конкретного человека, а нацистское государство в целом), версия сопротивления находит иное выражение. Здесь, в рамках соответствия этой версии, мы обнаружили две субстратегии – инверсии или нивелирования властных отношений в бинарной оппозиции «хозяин – принудительный рабочий». Обе эти субстратегии реализуются в изображении бывшим остарбайтером самого себя как человека равного, или превосходящего своего хозяина по каким-то знаниям, умениям, опыту. Так, например, нами записаны рассказы о дружеских отношениях молодых украинских работниц со своими хозяйками, истории «передачи опыта» ведения хозяйства, практических «жизненных» знаний и умений от остарбайтера своему «господину», а также эпизоды защиты своих хозяев от произвола своих же воинов-освободителей – солдат Красной Армии. Однако, и это важно отметить, советская сопротивленческая версия предполагала сопротивление именно врагу, однозначно и недвусмысленно негативному нацисту, и наличие в наших рассказах положительных характеристик и рядового немецкого населения, и самих «хозяев» (а тем более эпизодов их «защиты») представляется элементом современного осмысления проблемы, с характерной для нее многозначностью и отсутствием жестких идеологических стереотипов.

Следующая стратегия «представления себя» – стратегия самооправдания посредством обвинения, в рамках которой рассказчик стремится оправдаться перед обществом и государством за «измену», которую, сам того не желая, вынужденно, по принуждению совершил, работая на территории вражеского государства. В этом случае тема принудительного труда звучит на протяжении всей биографии как значимая и детерминирующая весь последующий жизненный опыт, а бывший остарбайтер позиционирует себя не борцом, а жертвой – обстоятельств, агрессивной политики как двух тоталитарных государств, развязавших войну, так и последующей политики советской державы по отношению к остарбайтерам. Данная стратегия характерна в большей степени для людей с пассивной жизненной позицией, у которых не сложилась или личная, или профессиональная жизнь, и которые все свои неудачи или ограниченную реализацию жизненных планов объясняют именно фактом пребывания на принудительных работах в нацистской Германии. В отличие от предыдущей, для этой группы ин-

формантов характерно использование крайне негативных оценок всех немцев, наличие штампов и устойчивых конструкций предыдущей советской эпохи («немецко-фашистские изверги, палачи, душегубы, звери»), а также краткого и телеграфного стиля пересказа опыта пребывания в Германии и его «растянутости» по всему интервью. Скорее всего, это связано с тем, что этот опыт был очень травматическим для данной группы людей, и травма насилия над волей со стороны нацистского государства была усугублена не меньшей травмой ограничений, презрения и пренебрежения со стороны государства советского, преодолеть которую у них не хватило сил на протяжении всей жизни.

Диаметрально противоположной представляется нам стратегия протестной социализации, при которой индивид позиционирует себя активным в социальном отношении субъектом и старается минимизировать влияние «принудительно-трудового» этапа на свою жизнь в целом, при одновременном осознании этого этапа значимым для собственной судьбы. Эта стратегия характерна для людей, в определенном смысле протестовавших против системы ограничений, наложенной советским обществом на профессиональные и личностные практики тех, кто во время войны работал на территории Германии. Эта система включала в себя, среди прочего, негласные указания о нежелательном вступлении в брак с бывшими оstarбайтерами, ограничения при поступлении на учебу или работу, действовавший первые послевоенные годы запрет на возвращение для постоянного проживания в крупные города лиц, вывезенных на принудительные работы в возрасте старше 18 лет и т. д. Однако, в отличие от предыдущей модели саморепрезентации, протестная социализация предполагала постоянную борьбу за реализацию собственных (часто амбициозных для окружающих) жизненных планов посредством перманентного поиска путей для обхода существовавших запретов. Это были смена фамилии, сокрытие факта пребывания на принудительных работах, как при вступлении в брак, так и при приеме на работу, использование различных уловок при прохождении проверки и т. д. Необходимо отметить, что тематический блок рассказа о принудительном труде эта группа информантов так же, как и в первом случае, помещает в рамки версии сопротивления навязанной схеме отношений «хозяин – принудительный работник», но уже не столько для того, чтобы доказать свою лояльность официальному дискурсу о войне, сколько для того, чтобы подчеркнуть активную и протестную жизненную позицию в целом. Этот протест (чаще всего в рассказах мужчин) находил свое выражение уже не в преодолении властных отношений, а в практике названной нами авантюрно-приключенческой, которая включает рассказы о невероятных случаях побегов, о впечатляющих своей хитроумностью способах облегчения работы, об обманах и воровстве, оставшихся абсолютно безнаказанными и т. д. Все эти случаи были описаны нам с азартом юношеского приключения, а не тяжелого травматического воспоминания.

Заканчивая статью, необходимо сказать также об общей структуре автобиографических нарративов бывших оstarбайтеров, особенно в их открытой, не ограниченной и не стимулированной нашими вопросами фазе. Как уже говорилось выше, все записанные нами истории – это полуоткрытые нарративные автобиографические интервью, которые строились по принципу последовательного чередования первой, открытой, второй, разъясняющей, третьей, содержащей открытые вопросы, и четвертой, критической фазы. Именно первую, открытую фазу принято считать наиболее важной и репрезентативно насыщенной, преимущественно на ее основе строятся дальнейшие интерпретации, анализируются ассоциативные ряды и связи, доказываются существование различных схем и моделей, в соответствии с которыми информант строит свой нарратив и т. д. Анализ стратегий саморепрезентации мы также осуществляли в основном на основе этой фазы, но как при проведении интервью, так и при работе с ними столкнулись с рядом проблем, главная из которых – явное затруднение для достаточно большого числа информантов строить свой рассказ без направляющих вопросов с нашей стороны. Свободно и без нашей помощи первую нарративную часть строили те, кто уже давал интервью в рамках других исследовательских проектов, а также те, кого принято

называть «профессиональными свидетелями» – представители различного рода общественных организаций, имеющие богатый опыт рассказов о себе и своем пребывании на принудительных работах в рамках выступлений на разнообразных встречах, митингах и общественных мероприятиях. Эти рассказы хронологически и тематически логичны, хорошо структурированы, и представляют собой устойчивую, много раз апробированную конструкцию. И здесь нами была подмечена одна очень интересная, на наш взгляд, деталь. В интервью четырех представительниц одной и той же общественной организации, которые работали у совершенно разных хозяев и на разных предприятиях, прозвучали абсолютно идентичные истории – как по своему содержанию и составу участников, так и по конкретным деталям происходившего. Это позволило нам прийти к выводу об огромном влиянии институциональной коммуникации на конструирование некоей общей схемы в рассказах «профессиональных свидетелей».

Другие информанты, преимущественно сельские жители, имели ограниченную практику вынесения собственного опыта в публичную сферу, поэтому определенная часть записанных нами интервью представляет собой ответы на наши вопросы, которые часто принимали форму «проблемных нарративов», то есть свободного непрерываемого нами рассказа, но – в рамках заранее заданной тематики. Однако и эта, и предыдущая особенность построения рассказа о принудительном труде представителями общественных организаций, конечно же, ни в коей мере не объединяет познавательных возможностей их анализа.

Пытаясь оценить эти рассказы в целом, можно сделать вывод, что устные истории бывших оstarбайтеров представляют собой комплекс воспоминаний «промежуточного порядка». Над ними еще довлеет закрытость и маргинальность прошлых лет, тот «запрет на память», который наложила на них официальная идеология советской эпохи, но в то же время они постепенно становятся приемлемыми для общества, находя свою нишу в рамках постсоветского исторического дискурса. И если мы говорим об особенностях устных историй оstarбайтеров в целом, то именно это положение является основной детерминантой их специфики.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг.: – В 3-х т. / Ред. коллегия: Назаренко И. Д. (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. – Изд. доп. и дораб. – Том 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944-1945 гг.) – К., 1975.

The article represents an analytical report of the working group that collected evidences of former forced laborers of the Third Reich – residents of the Eastern and Central Ukraine. This action was held in the context of the international project «International Slave and Forced Labourers Documentation Project».

УДК 94: 322

Світлана Гуркіна
(Львів)

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЕКТУ УСНОЇ ІСТОРІЇ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ «ОБРАЗ СИЛИ ДУХУ: ЖИВА ІСТОРІЯ ПІДПІЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ, 1946-1989»

Стаття розповідає про особливості організації і проведення проекту Інституту історії церкви з історії підпільної діяльності Української греко-католицької церкви на територіях Західної України з післявоєнного періоду до часів незалежності України.

Усна історія є достатньо новою і все ще не визнаною методикою дослідження багатьма істориками України. Разом з тим, усна традиція є достатньо давньою й історики поклалися на свідчення очевидців про визначні події фактично до XIX ст., коли розвиток історії як академічної дисципліни призвів до першості архівного дослідження та документальних джерел при маргіналізації усних доказів [6, с. 1]. З усними джерелами в Україні традиційно працюють етнографи (фольклористи), документалісти та соціологи (якісні методи, зокрема біографічні дослідження). Разом з тим, усні інтерв'ю є також цінним джерелом і для істориків.

У світі усна історія на академічному рівні почала практикуватися з кінця 1940-х рр., коли викладач Колумбійського університету Аллан Невіс, працюючи над написанням біографії президента Грувера Клівленда, виявив, що кількості епістолярної та мемуарної спадщини як самого президента, так і його колег і друзів недостатньо. Для заповнення лакун і доповнення до існуючих письмових джерел він вирішив провести інтерв'ю з людьми, які знали президента. Більше того, Невіс не лише записав інтерв'ю, але й описав їх, систематизував, заархівував і зробив доступними для майбутніх дослідників – заклавши таким чином початок не лише Колумбійському Центру Дослідження Усної Історії (Columbia Oral History Research Office), але й сучасному рухові усної історії [7]. З того часу, як дослідили британці Алістая Томсон і Роберт Перкс, усна історія перейшла через чотири фази трансформації її парадигм: 1) післявоєнне відродження значення пам'яті як джерела для вивчення «людської історії», 2) з кінця 1970-х рр. – розвиток «пост-позитивістських» підходів до пам'яті та суб'єктивності, 3) з кінця 1980-х рр. відбулася трансформація у сприйнятті об'єктивності усного історика як інтерв'юера та аналітика, а також ствердження інтердисциплінарності усної історії, 4) наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр. – своєрідна революція у сфері високих технологій, зокрема цифрових, що привнесла нові можливості в усну історію [6, с. 1-8].

Усна історія як метод дослідження має і свої обмеження. Вона може бути застосована лише до вивчення новітньої історії періоду кінця XIX–XXI ст., бо саме його прожили, пам'ятали і вербалізували через свої розповіді ті люди, в яких брали інтерв'ю дослідники з кінця 1940-х рр. Тобто, про усну історію можемо сказати, що це «жива історія». Важливою особливістю усної історії є і те, що в першу чергу досліджуються ті групи, які довгий час були маргіналізованими і голосу яких майже не було чути в їхньому суспільстві чи середовищі (жінки, неписьменні, робітники, афро-американці, емігранти, в'язні нацистських концтаборів, віруючі в Радянському Союзі тощо). Суперечка у 1970-х рр. про надійність усних свідчень серед прихильників і противників усної історії закінчилася її утвердженням як методу та напрямку історичної науки, предметами якої були визначені пам'ять та ідентичність. До того ж, суб'єктивність інтерв'ю, нібито слабке місце усної історії, як виявилось, є перевагою, про що неодноразово доводили у своїх працях італійський дослідник Алесандро Пор-

теллі та інші. Зокрема, А. Портеллі підкреслював, що «по-особливому унікальна і дорогоцінна для історика особливість усних джерел, якої не має в такій мірі жоден інший тип джерел, – це суб'єктивність оповідача. Таким чином, якщо провести достатньо комплексне і масштабне дослідження, то можна отримати своєрідний зріз суб'єктивного сприйняття окремої соціальної групи чи класу. Усні джерела говорять нам не лише про те, що люди робили, але й про те, що вони хотіли зробити, що – як вони тоді вважали – вони робили і що вони думають тепер про те, як вони чинили в минулому» [8, с. 36]. Британський дослідник і теоретик усної історії Пол Томпсон вказував на потрійний потенціал свідчень очевидців, які дозволяють: «1) пробувати і розробляти нові підходи до інтерпретації фактів, 2) підтверджувати справедливість попереднього тлумачення історичних подій, 3) демонструвати, як події сприймалися на індивідуальному рівні» [4, с. 263, 271].

У цьому контексті є зрозумілим, що усні джерела, як і будь-які інші типи джерел, включно з архівними документами, мають верифікуватися і співставлятися з іншими. В історичному дослідженні на основі методології усної історії саме усним джерелам відводиться важлива, але не виняткова роль. Саме цим принципом керувалися при започаткуванні проекту усної історії про підпілля Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) у 1946-1989 рр. [9], адже для написання історії Церкви цього періоду недостатньо лише державних архівних документів. Архівні документи представляють передовсім зовнішню, офіційну, часто упереджену, а часом і свідомо сфальшовану точку зору на греко-католиків. Церковні ж письмові джерела (метричні книги, записи про свячення, хрещення, шлюб, облечини тощо), з огляду на обставини секретності в середовищі греко-католицьких спільнот і з метою запобігання надання радянській владі приводів для репресій і переслідування, як правило, не провадилися. Тому для відтворення історії УГКЦ в «катакомбах» неоціненним є застосування методології усної історії. Саме через усні інтерв'ю з безпосередніми свідками, які не лише практикували свою віру, незважаючи на понад сорок років заборони і переслідувань, але й передали її двом молодшим поколінням, може відкритися істина, прихована в офіційних документах.

Таким чином, з метою написання правдивої і всесторонньої історії УГКЦ, особливо в радянський період, історик Борис Гудзяк створив у 1992 р. у м. Львові Інститут Історії Церкви (далі – ІІЦ). Основний проект новоствореного інституту називався «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви, 1946-1989» [1]. Проект передбачав збір 2000 усних інтерв'ю, їх відповідне оформлення за розпрацьованими формулярами [10], систематизацію, архівування, зберігання й удоступнення для дослідників через створення архіву. Реалізацію проекту, який все ще триває, здійснювали та продовжують здійснювати працівники та студенти Українського Католицького Університету і Львівської духовної семінарії, що не лише є спеціалістами чи мають підставові знання з історії України та релігії періоду 1946-1989 рр., але й є практикуючими християнами. Проект, який Церква морально підтримує, але не фінансує, із самого початку мав дві взаємодоповнюючі мети: академічну та пасторальну. Академічна мета полягає у систематичному зборі та критичному аналізові усних свідчень безпосередніх учасників підпілля для документування життя катакомбної Церкви зсередини, тобто «історія Церкви» розглядається *per se*, із застосуванням історичних, богословських та соціологічних методів і критеріїв. Крім того, проект передбачає опитування тих, хто міг посвідчити про катакомбну діяльність УГКЦ, не будучи її членом, а також тих, хто був заангажований у її переслідуваннях. Принагідно проводяться інтерв'ю із греко-католиками з інших країн, членами інших Церков та конфесій про прояви релігійного життя в умовах тоталітаризму [1], а також із представниками української діаспори т. зв. «третьої хвилі» (після Другої світової війни) про релігійне життя в еміграції.

Пасторальна мета є прикладною і передбачає застосування методики усної історії та зібраних свідчень для плекання зв'язків поколінь греко-католиків, формування еклезіальної ідентичності тощо. Наприклад, у монаших чинах та згромадженнях, на основі методологіч-

них напрацювань проекту «Образ сили духу», розпочато свої власні проекти усної історії. Крім того, матеріали інтерв'ю з архіву ІІЦ були використані під час беатифікаційного процесу 27 новомучеників УГКЦ в 2000-2001 рр.

Перші інтерв'ю проводив Борис Гудзяк, проте через фізичні обмеження однієї людини та невблаганний плин часу, коли помирали люди, народжені в перших двох десятиліттях ХХ ст., постала гостра потреба в нових інтерв'юерах, які змогли б охопити якомога більше свідків. Для їх пошуку проводилися відкриті конкурси на краще інтерв'ю про катакомбну Церкву серед студентів та громадськості. Переможці таких конкурсів запрошувалися в ІІЦ працювати інтерв'юерами [11]. З 1999 р. студенти старших курсів філософсько-богословського факультету Львівської Богословської Академії (з 2001 р. – переросла в Український Католицький Університет) і Львівської духовної семінарії мають у своїй навчальній програмі науково-практичний семінар «Жива історія підпілля УГКЦ» з курсу «Історія християнства в Україні». Програма курсу передбачає дві частини: 1) лекційні години з історії УГКЦ в другій половині ХХ ст. та з методики усної історії, 2) практичну реалізацію набутих знань у формі власного інтерв'ю та написання на його основі невеликого наукового дослідження. Для студентів було розроблено спеціальну «Методичку» [12].

Назагал інтерв'ю проекту поділяються на дві групи: біографічні, що стосуються однієї чи кількох персоналій, та тематичні. Інтерв'ю, котрі стосуються персоналій, попри інформацію особистого і загальноісторичного характеру, зосереджуються на розповіді про одну чи кілька осіб з акцентом на релігійне життя. Ця група інтерв'ю складає понад 99% і систематизована у фонді персоналій. Для висвітлення ж конкретних феноменів застосовуються тематичні інтерв'ю, відсоток яких в Архіві ІІЦ незначний (фонд тематичний). Крім того, у 2002-2004 рр. реалізовано відеопроєкт, у межах якого на професійних касетах було записано 100 одноденних інтерв'ю з найстаршими свідками «катакомбної Церкви» (фонд відеокaset).

Ще на початку проекту були розроблені деталізовані питальники (150 питань) для 6 категорій осіб: священників, дружин священників, дітей священників, монахів, монахинь, мирян. Питання розбиті на 7 основних тематичних блоків за хронологічним принципом:

- I. Особисті дані. Молодість. Становлення світогляду.
- II. Період до кінця Другої світової війни.
- III. Репресії та ув'язнення (якщо були).
- IV. Заслання (якщо було).
- V. Життя у підпіллі.
- VI. Період виходу з підпілля.
- VII. Світоглядні питання.

Такий підхід дозволяє не лише почути особисті життєві історії оповідачів, але й охопити горизонтальний вимір Церкви і представити релігійне життя греко-католиків в усій його різноманітності. Враховуючи наявність двох поколінь, що виростили при радянській владі, розроблені питальники поділяються за віковим принципом, зокрема стосовно єрейських свячень та прийняття обітів монахами і монахинями у легальний (до 1945 р.) чи, відповідно, у підпільний період (після 1945 р.) [2]. Останній блок «Світоглядні питання» передбачає своєрідне філософсько-богословське переосмислення і узагальнення самим оповідачем всієї своєї історії, висловленої і пережитої ним ще раз під час інтерв'ю:

1. Чому, на Вашу думку, Бог дозволив такий період переслідувань, репресій, гонінь?
2. Які, на Вашу думку, були позитивні і негативні духовні наслідки періоду переслідувань УГКЦ для життя Церкви, для Вас особисто, Ваших дітей?
3. Чому деякі Церкви зазнали майже загибелі? Чому вони остаточно вистояли?
4. Чому деякі християни трималися стійких позицій, а інші пішли на компроміс?
5. Як, на Вашу думку, християнин повинен обороняти людську гідність, людські, Богом дані, права?

Крім того, ці п'ять запитань скеровані також і на повернення оповідача зі спогадів свого минулого, часом травматичного, до сьогодення.

Для другої групи інтерв'ю питальники розробляються, як правило, самими інтерв'юерами окремо до кожної з тематик із врахуванням їхньої специфіки (наприклад, «Жінки, миряни, молодь», «Народна релігійність» тощо).

Географічні межі проекту охоплюють в основному чотири західноукраїнські області (Львівську, Івано-Франківську, Тернопільську та Закарпатську), що пояснюється територіальною структурою Греко-католицької церкви напередодні Другої світової війни. Проте, принагідно збираються інтерв'ю в інших областях України (Рівненській, Донецькій), а також поза її межами, зокрема у м. Караганда (Казахстан), м. Омськ (Російська Федерація), де проживають греко-католики, вивезені під час сталінських масових депортацій населення у 1939-1941 рр. та 1944-1950-х рр. в інші області України, у Сибір, Казахстан, а також ті, кому влада не дозволила повернутися на попередні місця проживання. Крім того, в архіві Інституту є декілька інтерв'ю, записаних у м. Перемишлі (Польща), с. Рона де Сус (повіт Марамуреш, Румунія), та м. Бостоні (США).

При пошуку оповідачів застосовується «ланцюговий метод», коли оповідач рекомендує інтерв'юеру наступного потенційного оповідача. Застосування саме такої методики виправдовує себе, враховуючи практиковану десятиліттями закритість підпільних греко-католицьких спільнот і їхню вимушену секретність з огляду на постійну загрозу викриття і можливого переслідування владою. Проте, для з'ясування долі греко-католицького духовенства Львівської архієпархії після Другої світової війни застосовується також метод цілеспрямованого пошуку, тобто скерування на інтерв'ю в той населений пункт, в якому священник перебував на парохії згідно з останніми офіційними церковними джерелами: «Шематизмом Львівської архієпархії 1938 р.» [5] та «Списом греко-католицького духовенства Львівської архієпархії 1944 р.» [3].

Увесь матеріал, що потрапляє до ІІЦ, проходить певну послідовність реєстрації та впорядкування. Упорядкування матеріалу, що надходить до ІІЦ, складається з: 1) пакетизації, 2) архівації справи, 3) сканування та фотокопіювання фотографій, ксерокопіювання документів, 4) розшифрування касет, що належать до інтерв'ю [13].

На сьогодні, після 14 років праці інтерв'юерів та архівістів, у ІІЦ зібрано понад 1800 інтерв'ю (3040 касет) і відповідно заархівовано близько 1750 персональних та 38 тематичних справ.

Перший етап проекту – збір інтерв'ю за ланцюговим методом – логічно підходить до завершення, адже на бачення підпілля через останні роки наклалися різні фактори, зокрема: в першу чергу були опитані ті, хто міг і дав найбільш інформативні інтерв'ю; смерть потенційних оповідачів; нові знання оповідачів та інтерпретації ними подій на основі прочитаної літератури; ностальгійні чи критичні оцінки сучасних подій тощо. Другий етап проекту – критичний аналіз, осмислення зібраного матеріалу й аналітичне опрацювання цього колосального джерела інформації – лише розпочинається.

Розшифрування (транскрипція) інтерв'ю та його редагування здійснюється за принципом збереження особливостей мовлення оповідача і його стилю. Розшифровувачі у дужках зазначають емоції оповідача (сміх, плач, зітхання тощо). Редактори правлять роздрукований текст інтерв'ю, переслуховуючи при цьому ще раз його аудіозапис. З огляду на ефективність пошуку якомога вичерпнішої інформації про певну місцевість чи священника в електронному варіанті тексту чи в цілому електронному архіві, редактори вивіряють і вносять зміни в географічні назви та прізвища духовенства, згадані в інтерв'ю. Крім того, інтерв'юер додає до аудіоінтерв'ю складений список географічних назв і власних імен, які уточнює з оповідачем під час інтерв'ю. Іноземні слова чи фрази транскрибуються кирилицею і, по можливості, в примітках подається їхній переклад.

Для удоступнення зібраних матеріалів для дослідників у 1998-2004 рр. під керівництвом Надії Родненкової було розроблено новий проект – створення Електронної бази даних. Для реалізації цього проекту проводиться поступове оцифрування всіх матеріалів (аудіоінтерв'ю, фото, докуметів, формулярів). Електронна база даних постійно наповнюється і з часом планується бути запущеною в Інтернет. Серед її складових на даний час доступними на веб-сторінці Інституту Історії Церкви є частина фотоархіву з можливістю пошуку за ключовими словами [14].

Проект усної історії «Образ сили духу: жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви, 1946-1989» – багате і комплексне джерело для істориків та дослідників інших гуманітарних дисциплін, критичне опрацювання якого безумовно збагатить наше уявлення не лише про своє минуле, але і про сьогодення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Гудзяк Борис, о. Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2000. – Число 2. – С. 6-8.
2. Гудзяк Борис, о. д-р. Керівництво Української Греко-Католицької Церкви під радянським режимом, 1946-1989: сучасні підходи вивчення релігійного підпілля. – 11 листопада 2002 р. – Інститут изучения религии в странах СНГ и Балтии / <http://religion.gif.ru/ukr/gudzyaka.html>.
3. Спис греко-католицького духовенства Львівської архієпархії (стан з дня 1 січня 1944 р.). – Львів, 1944.
4. Томпсон П. Усная история. Голос прошлого. – М., 2003. – С. 263, 271.
5. Шематизм Львівської архієпархії 1938 р. – Львів, 1938.
6. Critical developments: introduction // The Oral History Reader / R. Perks, A. Thompson (Ed.). – London; New York, 2006. – P. 1-16.
7. Shopes L. «Making Sense of Oral History», on: <http://historymatters.gmu.edu>.
8. Portelli A. What makes Oral History different // The Oral History Reader / R. Perks, A. Thompson (Ed.). – London; New York, 2006. – P. 36.
9. Після зінспірованого та проведеного під контролем радянської влади т. зв. «Львівського собору» 8-10 березня 1946 р., на якому відбулося декларативне розірвання Берестейської унії 1596 р. та проголошення воз'єднання з Руською Православною Церквою, Українська Греко-Католицька Церква в Галичині на інституційному та державному рівнях вважалася такою, що припинила своє існування. Проте УГКЦ понад 40 років продовжувала своє життя в «катакомбах», про що свідчать як численні документи уповноважених у справах релігій, працівників партійних і держбезпеки, так і збереження церковних структур і багатьох вірних, що публічно виявилось наприкінці 1980-х рр. у вигляді потужного руху за легалізацію УГКЦ.
10. Основні формуляри: «Історія інтерв'ю», «Зміст фонограми» і «Паспорт особової справи». «Історія інтерв'ю» містить коротку інформацію про оповідача, інтерв'юера, тривалість інтерв'ю, час і місце його проведення, письмову згоду оповідача на подальше використання його інтерв'ю для публікацій та наукового дослідження, а також відомості про розшифрування аудіозапису (транскрипцію), першу редакцію роздруку тексту інтерв'ю, внесення правок, можливі зауваження оповідача та інтерв'юера. У «Змісті фонограми» записується тезово послідовний виклад змісту інтерв'ю, у «Паспорті особової справи» – коротко основні біографічні дані та інформація про контакти з підпільним греко-католицьким духовенством.
11. Інтерв'юерами проекту усної історії ІІЦ працювали: Борис Гудзяк, Віктор Сусак, Галина Щерба, Стефанія Смолюк, історик Ярослав Стоцький, письменник Василь Габор, Наталія Павликівська, Лідія Купчик, Лідія Бемко, Лілія Проців, історики Тарас Огородник, Тетяна

Дяченко-Купчик, Наталія Дмитришин, Ірина Коломиєць, о. Михайло Цегельський, о. Тарас Куртинюк та інші.

12. Див.: <http://www.ichistory.org/ukrsite/pages/courses3.html>.
13. Структуру архіву ІІЦ, його особливості та наповнення див.:
<http://www.ichistory.org/ukrsite/pages/archive.html>.
14. Див.: <http://www.db.ichistory.org/>.

The article focuses on the peculiarities of the organization and realization of the project of the Institute of Church History aimed at the investigation of the secret activity of the Ukrainian Greek-Catholic Church in the Western Ukraine from the post-war period up to the time of Ukraine's independence.

УДК 94(477.83) «1950/1980»

Галина Боднар
(Львів)

«РУСТИКАЛІЗАЦІЯ» ЛЬВОВА: МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ МЕШКАНЦІВ МІСТА В 1950-1980-Х РР.

У статті, на основі архівних та усних джерел, аналізується демографічна ситуація у повоєнному Львові та міжнаціональні взаємини мешканців міста. Зміни у національному складі населення міста авторка характеризує поняттям «рустикалізація», яке вживає у своїх спогадах львів'янин Ілько Лемко для означення явища українізації Львова у 1970-1980-х рр. через міграцію українського сільського населення до міста.

Внаслідок демографічних втрат періоду Другої світової війни, підписання Люблінської угоди 9 вересня 1944 р. про взаємну депортацію українців і поляків та виселення зі Львова у 1945-1946 рр. польського населення, повоєнної міграції до міста росіян з Російської Федерації та російськомовного населення зі східноукраїнських областей Українській РСР, національний склад населення Львова у повоєнні роки зазнав суттєвих змін. У 1950–1980-х рр. національні процеси у Львові, як і загалом по всій УРСР, характеризувалися стабільністю. До обласного центру інтенсивно мігрували сільські мешканці західноукраїнських областей. Населення Львова стрімко зростало. За матеріалами Всесоюзних переписів населення, у 1959 р. у місті проживало 410,7 тис. осіб, у 1970 р. – 553,5 тис. осіб, у 1979 р. – 665,1 тис. осіб, у 1989 р. – 786,9 тис. осіб. Протягом 1959-1989 рр. чисельність мешканців Львова зросла на 376,2 тис. осіб, тобто майже вдвічі [1].

Дослідження міжнаціональних взаємин у Львові в 1950-1980-х рр., окреслене у даній статті, базується головню на статистичних даних Державного архіву Львівської області (ДАЛО) і архіву Управління статистики у Львівській області та матеріалах усної історії – спеціально проведеного авторкою інтерв'ювання найчисельнішої групи львів'ян-мігрантів із західноукраїнських сіл.¹

Політика інтенсивної радянської індустріалізації повоєнного Львова впливала на характер соціальних і етнічних змін у місті. Завдяки міграції сільських мешканців до міста, радянська індустріалізація Львова супроводжувалась його українізацією. Статистичні матеріали засвідчують, що українці переважали серед етнічних груп міста і їхня чисельність постійно зростала. У 1955 р. українці складали 44,19% мешканців Львова, у 1959 р. – 60,16%, у 1970 р. – 68,21%, у 1979 р. – 74,01%, у 1989 р. – 79,13%.

Росіяни були другою за кількістю національною групою у Львові. У повоєнні роки їхня чисельність в області була навіть вищою, ніж у сусідніх із Російською федерацією Сумській та Чернігівській областях [41, с. 25]. Зростання російського населення у Львові, на відміну від українського, не відзначалося стабільністю. Так, у 1955 р. росіян у місті було 135 452 особи (35,59%), а у 1959 р. їхня чисельність помітно зменшилась і становила вже 111 116 осіб (27,06%). Це пов'язано з інтенсивною повоєнною імміграцією росіян у західноукраїнські області і частковим їх поверненням у місця попереднього проживання через неможливість адаптуватися в регіоні. Відносно високий приріст росіян припадав на 1960-ті рр. Однак це суттєво не позначилось на їхній питомій вазі серед населення міста, оскільки досить високим залишався приріст українців. У 1970 і 1979 рр. чисельність росіян у Львові зросла відповідно до 123 237 та 128 338 осіб, проте їхня відсоткова частка зменшилась до 22,27% та 19,3%. У наступному десятиріччі темпи приросту росіян у місті припинилися і на 1989 р. у Львові нараховувалося 126 459 росіян (16,07%).

¹ Інтерв'ю проведене з 79 особами, котрі в 1950-1980-х рр. мігрували до Львова із західноукраїнських сіл та містечок (з сімей із сільським укладом життя, тобто таких, що мали окремий будинок, господарство, ділянку землі для обробітку).

Помітно зменшилася частка польської етнічної групи у Львові, що за десять повоєнних років перетворилася у меншість. Станом на 1 січня 1955 р. в місті залишилося 8 569 поляків (2,25%). До кінця 1950-х рр. їхня кількість зросла вдвічі і становила 16 198 осіб (3,94%). Проте, протягом наступних десятиліть чисельність польського населення у кожному міжпереписному періоді зменшувалась у середньому на 2 тис. і складала: у 1970 р. – 13 675 осіб (2,47%), у 1979 р. – 11 855 осіб (1,78%), у 1989 р. – 9 730 осіб (1,24%).

У 1944-1955 рр. різко зросла кількість осіб єврейської національності (більше, ніж у 27 разів): із 1 300 осіб (0,87%) до 27 631 особи (7,26%). Проте, варто зазначити, що чисельність євреїв у Львові зросла не за рахунок місцевих галицьких євреїв, а за рахунок міграції до міста осіб єврейської національності зі Східної України та республік Радянського Союзу. У 1960-1980-х рр. простежується постійне зменшення єврейської етнічної групи у Львові до 12 795 осіб (1,63%) у 1989 р. Наприкінці 1950-х рр. помітно зменшилась кількість білорусів у Львові. Якщо у 1955 р. їх нараховувалось 16 331 особа, то за чотири роки їхня кількість зменшилась утричі і становила у 1959 р. 5 136 осіб. Протягом наступних років чисельність білоруського населення у Львові відзначалася певною стабільністю і складала близько 6 тис. осіб, проте у процентному відношенні, при постійному зростанні українського населення міста, їхня кількість поступово зменшувалась.

Таблиця

Динаміка національного складу населення Львова в 1950-1980-х рр.

Роки		Етнічні групи					Все населення
		українці	росіяни	поляки	євреї	білоруси	
1944	число	<u>52 100</u>	–	<u>92 500</u>	<u>1 300</u>	–	<u>149 000</u>
	%	34,97		62,08	0,87		100,00
1955	число	<u>168 162</u>	<u>135 452</u>	<u>8 569</u>	<u>27 631</u>	<u>16 331</u>	<u>380 500</u>
	%	44,19	35,59	2,25	7,26	4,29	100,00
	зміна: число %	<u>+116 062</u> +9,22	–	<u>-83 931</u> -59,83	<u>+26 33</u> 1 +6,39	–	<u>+231 500</u> +155,37
1959	число	<u>247 083</u>	<u>111 116</u>	<u>16 198</u>	<u>25 818</u>	<u>5 136</u>	<u>410 678</u>
	%	60,16	27,06	3,94	6,29	1,25	100,00
	зміна: число %	<u>+78 921</u> +15,97	<u>-24 336</u> -8,53	<u>+7 629</u> +1,69	<u>-1 813</u> -0,97	<u>-11 195</u> -3,04	<u>+30 178</u> +7,93
1970	число	<u>377 526</u>	<u>123 237</u>	<u>13 675</u>	<u>24 321</u>	<u>6 458</u>	<u>553 452</u>
	%	68,21	22,27	2,47	4,39	1,17	100,00
	зміна: число %	<u>+130 443</u> +8,05	<u>+12 121</u> -4,79	<u>-2 523</u> -1,47	<u>-1 497</u> -1,9	<u>+1 322</u> -0,08	<u>+142 774</u> +34,77
1979	число	<u>492 194</u>	<u>128 338</u>	<u>11 855</u>	<u>17 952</u>	<u>5 982</u>	<u>665 065</u>
	%	74,01	19,3	1,78	2,7	0,9	100,00
	зміна: число %	<u>+144 668</u> +5,8	<u>+5 101</u> -2,97	<u>-1 820</u> -0,69	<u>-6 369</u> -1,69	<u>-476</u> -0,27	<u>+111 613</u> +20,17
1989	число	<u>622 701</u>	<u>126 459</u>	<u>9 730</u>	<u>12 795</u>	<u>5 849</u>	<u>786 903</u>
	%	79,13	16,07	1,24	1,63	0,74	100,00
	зміна: число %	<u>+130 507</u> +5,12	<u>-1 879</u> -3,23	<u>-2 125</u> -0,54	<u>-5 157</u> -1,07	<u>-133</u> -0,16	<u>+121 838</u> +18,32

Статистичні дані засвідчують постійне зростання чисельності українців у Львові, що відбувалося внаслідок інтенсивної міграції мешканців західноукраїнських сіл до обласного центру. Колишні сільські жителі становили значну частку населення Львова, впливали на життєдіяльність міста, в тому числі на міжнаціональні взаємини його мешканців. Спеціально проведене інтерв'ювання львів'ян (вихідців зі сіл) дозволило окреслити міжнаціональне співжиття мешканців Львова очима цієї групи населення, яка для своєї цілісності потребує ще проведення такого ж дослідження з іншими групами львів'ян, зокрема росіянами.

Результати інтерв'ювання дозволяють стверджувати про відсутність суттєвих міжнаціональних конфліктів у місті. Про національне співжиття львів'ян мігранти відгукуються позитивно. Національні відмінності у суспільстві не відчувались, особливо у середовищі приїжджої молоді. Поширеним серед мігрантів є висловлювання, що «різниця між людьми за національністю не робили», «національна різниця не відчувалася», «не було жодної різниці у національних відносинах», «національної ворожнечі не було, за виключенням невихованості» і тому подібне. В оцінці національних відносин оповідачі зазвичай апелюють до власного досвіду і особисто до себе не помічали національної дискримінації: «... може трохи зверхньо, але до мене особисто вони (росіяни – Г. Б.) були дружні»; «Може, хто і мав... якісь озлоблення, але в мене особисто не було»; «... особисто до себе ніякого, скажем, ставлення, якогось такого поділу на критерії нельвів'яни, росіяни, українці, я не відчувала».

У радянському суспільстві пропагувалася національна і соціальна рівність. Національні проблеми були заборонені, про них відкрито не говорили: «Праця була сильно дисциплінована, не так як вільна демократія. Все було більше під страхом. Знайомі ніби всі були однакові». Цей страх впливав на взаємини між людьми. Вони не могли виявляти своєї національної приналежності та переконань, робили це хіба що лише подумки. Боязнь виявити національні позиції доповнена ідеологією творення єдиного «радянського народу», робили національні відмінності нібито відсутніми. Зазвичай національним проблемам мігранти не приділяли уваги і ними не переймалися: «Були і росіяни, і євреї, але всі були одним цілим»[0], «Ми не мали і уявлення, щоб поділяти людей на нації. Лише у 1986 р. помітила і мені було це дуже дивно, що діти у школі роблять цю різницю». Приїжджі з сіл підкреслюють хронологічну відмінність національного співжиття мешканців Львова – національні протиріччя 1950-1960-х рр. штучно нівелювалися у 1970-х і спонтанно виявлялися у 1980-х: «На початку 1960-х національна різниця відчувалась, українці не мали пошани. Росіяни були зверхніми, українці хоч чимось, але мусили відчувати себе нижчими. Потім різниця зникла. У 1970-х намагались не загострювати українського питання і дуже не притуплювати російське». Наприкінці 1980-х рр. національні протиріччя у Львові ставали дедалі очевиднішими. Мігранти неодноразово повторюють, що у радянський час було абсурдним вести національні суперечки, наприклад, у громадському транспорті, що зараз є явищем надто поширеним. Зараз, на їхню думку, національні протиріччя у Львові є дуже загострені, чого не спостерігалось раніше.

Національні відмінності простежувалися у різниці суспільного становища галичан і приїжджих зі Сходу. Аналіз проведених з мігрантами інтерв'ю засвідчив суперечливість трактування ними національних питань. Мігранти вважають, що національної різниці серед мешканців Львова не було, та, коли розмова торкається привілейованого становища у суспільстві, росіяни і російськомовне населення однозначно мали зверхність. Упередженість до місцевих українців була очевидною. Їхнє призначення на керівні посади сприймалося суперечливо, пропагувалося виявлення їм недовіри [41, с. 288-289]. Приїжджі зі Сходу були «більш хитріші, далекоглядніші», набагато швидше адаптувалися у Львові, ніж вихідці із західноукраїнських областей. У Львові вони поводили себе дуже владно: «Росіяни після війни мали більші привілеї, займали вищі посади. Потім росіяни на вищих посадах помагали своїм, посада посаду тягнула. Так було і буде завжди. Багато було військових, ... вони мали владу, не те, що простий приїжджий робочий. Росіяни мали краще становище, їм було все дозволено. Росіяни мали привілеї, куди не поткнешся, а українців принижували. ... такі бідаки як ми,

прості працівники не мали доступу. Ніхто з посадовців не чекав двадцять років на житло». Вони були краще забезпечені матеріально, без труднощів вступали у вищі навчальні заклади міста, швидко отримували львівську прописку і якісне житло. Львів'ян і новоприбулих з сіл виселяли із добротних квартир, переселяли у підвальні й напівпідвальні приміщення, а звільнені квартири виділяли прибулим росіянам. На побутовому рівні зверхність росіян була особливо відчутною в чергах у магазинах. Українці вважались «низькосортними», а мешканців Львова вони зневажливо називали «месними». Вищість росіян чітко простежувалася під час спільного проживання осіб різних національностей: «Сусідами була росіянка, яка приїхала з Вінниці, і єврейська сім'я. З росіянкою постійно сварилися, вона забороняла, щоб будь-хто до мене приходив, не впускала до ванни. На кухні росіянка мала окрему газову плитку, а я і єврейка – спільну. З єврейкою жили добре». Євреї не афішували своєї національності і часто записувались росіянами. Непоодинокими є випадки скарг мігрантів на своє керівництво в особі росіян і євреїв, котрі вважали своїм призначенням виконувати державні функції й управляти суспільством, а справою українців – вирощувати хліб і «сеять картошку»: «Відчув у Львові, що таке москалі. Перебував у російському колективі, тому відчув, що таке російський шовінізм».

Вихідцям із сіл не властиво рівняти усе російськомовне населення Львова під одну мірку і відгукуватися про нього лише негативно. Як поміж українців, так і серед росіян та євреїв люди були різні. Людину розглядали не через призму національності, а цінували її моральні якості. Мігранти зазначають, що немає поганої національності, а є погані люди у кожній нації: «Керівник, єврей за національністю, був найкращим, був душею колективу. Це залежить від людини». Мігранти підкреслюють відмінність росіян у Російській Федерації й у Львові: «Прості росіяни в Росії не такі, як росіяни у Львові, які є пихаті, зверхні і наглі». Приїжджі росіяни вважали, що українці повинні коритися їм у побуті, звичках. Вони розмовляли категоричним наказним тоном і відчували свою значимість у Львові. У повоєнні роки росіянок, що «не ходять, а маршують, і рухають задком то вправо, то вліво», легко можна було відрізнити від скромних польок [38, с. 3]. Мігранти співчували «простим» росіянам, котрі «сюди їхали не із добра, а втікали від бідності, тут їх використовували» [0]. Вони вважають їх щирішими за галичан, які є заздрисними і недолюблюють один одного. Окремі росіяни цікавилися історією краю, намагалися вивчити українську мову, що давалась їм важко. На релігійні свята вони відвідували українські села, де їм усе було цікаве, особливо народні звичаї. Мігранти підкреслюють різницю між євреями і українцями. За їхніми спостереженнями, євреї роблять усе «потихенько і повільно», є більш «стриманіші, добріші, виваженіші», чого у них потрібно вчитись. Українці ж, навпаки, дуже збудливі, люблять покричати, не стільки нашкодять, як «нароблять шуму». Окремі мігранти завдячують росіянам і євреям успіхам у роботі й вирішенні життєвих проблем.

Окрім зверхності й ворожнечі, приїжджі росіяни відчували до місцевого населення настороженість. У радянському суспільстві культивувався страх до західних українців, котрих приїжджі зі Сходу боялися. Їх називали «западніками», «западенцями», «бандерівцями», «хохлами», «вуйками» (за те, що ті вживали слово «вуйко». – Г. Б.). Вважалось, що у Західній Україні усі носять зброю, а вулицями Львова не-українцям небезпечно ходити. Окремі мігранти виступають проти безпідставного використання понять «бандерівець» чи «москаль» і вважають, що більшість людей вживають ці поняття, не задумуючись над їхнім змістом. Приїжджі з села ототожнюють зверхність поляків над українцями у Львові до 1939 р. із привілейованим становищем росіян у післявоєнні роки. Цим мігранти наголошують, що росіяни у суспільному становищі замінили поляків, а приїжджі із села українці завжди перебували на нижчому рівні.

Мігранти розрізняють відмінності вияву національних протиріч залежно від сфери суспільного життя і конкретних життєвих ситуацій:

- На рівні працівників власного колективу вони зазначають про відсутність національних конфліктів і будь-якої ворожнечі: «Конфліктів не було, були свята ваші і наші, накривали стіл. Святкували на роботі дні народження, після свят приносили продукти, кутю і накривали загальний стіл». Приїжджі з сіл лояльно відгукуються про мігрантів-росіян: «На роботі було багато росіян, приїхали з Москви піднімати Західну Україну, але, приїхавши, вони зрозуміли, куди приїхали, вони вели себе, як інтелігенти, спочатку могли і нашкодити, але потім, коли пізнавали наших людей, то зживалися з нашими людьми і ставали кращими від деяких місцевих. Співробітниця росіянка-кагебістка попередила не говорити державних анекдотів, бо арештують, такі тоді росіяни були людяні». «Були, звичайно, окремі моменти, коли росіяни говорили, що приїхали нас завойовувати, але українці ставились до того жартома, жартували, що не завойовувати, а їсти нашу ковбасу. Начальником був росіянин, але конфліктів не було. Росіяни не стільки хотіли самі їхати сюди, скільки їх сюди відсилали». Одна з приїжджих пригадує, що працівниця-росіянка залишила роботу в Театрі опери і балету ім. І. Франка (сучасному Театрі опери і балету ім. С. Крушельницької) й працювала на заводі, де заробітна плата була вищою. Нерідко у колективах працівників панувала повна інтернаціональність, коли «росіян, поляків, євреїв і приїжджих зі села було вдосталь і жодної різниці не було, ... було багато приїжджих з Росії і Східної України. Працювали татари, євреї, поляки, білоруси. Відносини були прекрасні. Разом купляли продукти на обід, водою попили і знову до роботи».

У мігрантів збереглися добрі спогади про керівників-росіян і євреїв: «Начальником відділу був росіянин зі Саратова, був добрим господарем, йому потрібно віддати належне, був доброю людиною, хоча строгою. Керівник був росіянин, багато доїжджали і постійно запізнювались, але він не сварився»; «Багато допоміг мені по роботі один єврей, він був начальником, але говорив з нами на українській... Один приїжджий єврей навіть розказав історію свого життя і про своє одруження, хоча євреї є скритими людьми».

Національна й соціальна толерантність у робітничих колективах значною мірою зумовлювалась перевагою там сільських мігрантів. Непоодинокими були чисто українські колективи приїжджих або доїжджих зі сіл, коли росіян і корінних львів'ян серед них практично не було. Вони часто згадують про «гарні», «дружні» колективи, коли «до людей швидко звикали», адже «простими робітниками були лише українці, тому і колектив був гарним; було добре працювати зі своїми людьми». Працівники-мігранти допомагали один одному, наприклад, у догляді за дітьми. Українцями-вихідцями зі сіл були практично всі львівські двірники. Серед робітників львівських заводів зазвичай нараховувалося лише кілька корінних львів'ян. Мігранти пояснюють це небажанням львів'ян працювати на заводах і пошуком ними кращих робіт. Вони зазначають про відсутність конфліктів і відмінностей між приїжджими зі сіл і місцевими, коли, «звичайно, могли перекривляти, обмовляти один одного, але конфліктів не було». У працевлаштуванні мігрантів зі сіл велике значення мало розташування підприємств та організацій у межах міста. Так, українців більше працювало на підприємствах розташованих близько до залізниці.

- Мігранти підкреслюють відсутність національних протиріч у студентських колективах, серед молоді, тоді як на роботі, де працювали особи різного віку, з різними зацікавленнями, національні відмінності були більш відчутні.

Як зазначають оповідачі, соціальних та національних конфліктів у студентському середовищі не було; взаємини були «нормальні, хороші, дружні, не відчувалося жодної зверхності». Існування поділу на «місцевих» і «немісцевих», до яких відносили як «східняків», так і всіх не українців, не призводило до різниці між студентами [41, с. 288-289]. Мігранти наводять приклади, коли так звані «східняки» допомагали їм у студентському житті: «У групі не було явних нишпорок. Не ходив на заняття, то й не ходив, не спілкувався на дозвіллі з товаришами – його справа... В нас не було великого «вододілу» між «західняками» та «східняками», тим паче, що останні у переважній більшості були порядними людьми...» [41, с. 9-10].

У середовищі університету імені Івана Франка, як наголошують його випускники, не було відкритих закликів до «червоних прапорів» і демонстрацій. Тут національні відмінності були менш відчутні, «панував давній український дух», чого не було в інших навчальних закладах міста. Студенти жили дружньо, весело, хоч часто і впроголодь. Була взаємна щира допомога як у житті, так і в навчанні. Ця щирість, однак, не торкалася політичних та ідеологічних справ. На підсвідомому рівні кожен відчував, як і з ким потрібно поводитися, про що можна говорити, а про що краще мовчати. Зверхність до сільської молоді спостерігалася зі сторони викладачів-мігрантів зі Східної України і Російської Федерації, які завжди підкреслювали, що приїхали їх «навчити» [41].

Сільська молодь становила переважну більшість студентів середніх спеціальних навчальних закладів Львова. Корінних львів'ян там навчалось дуже мало: «Коли у групі в училищі було двоє львівських, то було дуже добре, всі були приїжджі з Івано-Франківської області, Золочівського, Перемишлянського, Мостиського, Турківського районів. Із 30 осіб в групі один був львів'янин. ... 28 училище. Місцевих не було, а всі приїжджі зі села, із Закарпаття, Тернопільської області. ... Технічне училище, в групі з 30 осіб тільки 8 було львівських». На 1967 р. із 5 тис. студентів середніх професійно-технічних училищ (СПТУ) міста лише 530 осіб, або 10%, були випускниками львівських шкіл, а серед 840 студентів технічних училищ будівельних спеціальностей – 39 осіб. У навчальних закладах створювалися своєрідні студентські династії. Нерідко молодші діти у сім'ї наслідували приклад старших і здобували освіту в одному й тому ж навчальному закладі. Наприклад, у Львівському СПТУ № 64 таких династій нараховувалось близько десяти [39]. Оскільки вступити у технікуми та СПТУ було найлегше, принцип земляцтва тут діяв особливо виразно.

За наявності великої кількості студентської молоді з сіл, приїжджі товаришували більше між собою. Окремі мігранти зазначають, що з львів'янами у них не склалося дружніх відносин. На перших порах після приїзду, сільській молоді було важко вчитися у Львові. Їх не покидало відчуття незахищеності й страху. Студенти-львів'яни вирізнялись кращими знаннями. Проте, ця різниця відчувалась лише протягом перших семестрів. Звиклі до «систематичної праці» у селі, випускники сільських шкіл швидко надолужували у навчанні. За свідченнями оповідачів, студенти-львів'яни у більшості були росіянами за національністю. Результатом масової повоєнної міграції росіян до Львова стало формування в 1960-х рр. у мігрантів із західноукраїнського села уявлення про нащадків мігрантів-росіян як вже корінних мешканців Львова.

Що ж до українців Львова загалом, то очевидним є, що «наші люди в душі не любили росіян, називали москалями, хоч і робили разом» [40]. Національна різниця була завжди – «москаль був москалем, поляк – поляком, а українець – українцем».

Окремою, не менш важливою, залишалася проблема налагодження взаємин новоприбулих селян з мешканцями міста та їхня адаптація у Львові.

Отже, завдяки індустріалізації Львова відсоток українців у місті зростав, а росіян – скорочувався. Приїжджих зі сіл було більше кількісно, але вони не мали впливу на російське населення Львова. Українськими ставали нові житлові квартали околиць міста, заселені українцями-вихідцями зі сіл. Мігранти не відразу змінювали свій стиль життя, а привносили у місто елементи сільського побуту. Цей пасивний вплив із часом дався знаки, і кількісна перевага сільських мігрантів у Львові привела до якісних змін. На початку 1970-х рр. Львів почав «оселянюватись», остаточно втрачаючи свою урбаністичну культуру, яка поступово занепадала ще з 1939 р. Набуло поширення демографічне явище «рустикалізації» Львова [40, с. 139]. Село зберегло і привнесло «українськість» до Львова. Міграція сільських українців зупинила процес русифікації Львова і зробила місто українським.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-335. – Оп. 1. – Спр. 3629. – Арк. 8-11; Архів Управління статистики у Львівській області, матеріали Всесоюзних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр.
2. ДАЛО. – Ф. Р-335. – Оп. 1. – Спр. 1342. – Арк. 11-13; Спр. 3629. – Арк. 8.
3. ДАЛО. – Ф. П-53. – Оп. 15. – Спр. 22. – Арк. 138.
4. Інтерв'ю з Гогошею Д.З., 1958 р.н. у с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1973 р., зап. 19.07.2005.
5. Інтерв'ю з Боднар М.М., 1949 р.н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала у 1967 р., зап. 3.04.2005.
6. Інтерв'ю з Боднаром Ф.М., 1945 р.н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1963 р., зап. 20.03.2005.
7. Інтерв'ю з Гадомською О.Я., 1965 р.н. у с. Довгомостиська Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1980 р., переїхала в 1985 р., зап. 10.12.2005.
8. Інтерв'ю з Гай І.С., 1952 р.н. у с. Бірки Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1968 р., зап. 29.06.2005.
9. Інтерв'ю з Говорухою Л.Т., 1940 р.н. у с. Великі Дороші Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1962 р., переїхала у 1972 р., зап. 21.05.2005.
10. Інтерв'ю з Гогошею Д.З., 1958 р.н. у с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1973 р., зап. 19.07.2005.
11. Інтерв'ю з Гук О.С., 1944 р.н. у с. Добряни Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1960 р., зап. 26.04.2005.
12. Інтерв'ю з Давидович М.Я., 1954 р.н. у с. Мазярка Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала у 1969 р., зап. 25.11.2005.
13. Інтерв'ю з Дудак Н.М., 1962 р.н. у с. Лани Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 13.04.2005.
14. Інтерв'ю з Засінчуком Т.П., 1951 р.н. у с. Великосілки Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1966 р., зап. 10.07.2005.
15. Інтерв'ю зі Зварич М. ., 1938 р.н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1956 р., зап. 25.05.2005.
16. Інтерв'ю з Каргут М. ., 1927 р. . у с. М'якиш Новий Ярославського повіту в Польщі, у 1946 р. переселена в Україну в с. Смереківка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала на початку 1970-х рр., зап. 28.03.2005.
17. Інтерв'ю з Каргутом С. ., 1951 р. . у с. Смереківка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1969 р., зап. 20.04.2005.
18. Інтерв'ю з Колтун М. ., 1947 р. . у с. Полоничі Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 20.05.2005.
19. Інтерв'ю з Королишин Г. ., 1941 р. . у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 16.07.2005.
20. Інтерв'ю з Кравець І.М., 1953 р. . у с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1971 р., зап. 25.04.2005.
21. Інтерв'ю з Кулинич І. ., 1944 р. . у с. Дички Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхала в 1961 р., зап. 21.03.2005.
22. Інтерв'ю з Куником С. ., 1960 р. . у с. Задвір'я Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1975 р., зап. 6.06.2005.
23. Інтерв'ю з п. Анею, 1943 р.н., до Львова приїхала в 1965 р., зап. 28.04.2005.
24. Інтерв'ю з Кушнірик І. Г., 1952 р. . у с. Касперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 14.06.2005.

25. Інтерв'ю з Лісовим О.І., 1927 р.н. у с. Мелна Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхав у 1956 р., зап. 9.08.2005.
26. Інтерв'ю з Макарухою І.І., 1955 р.н. у м. Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1972 р., зап. 18.03.2005.
27. Інтерв'ю з Мурашуком М.М., 1957 р.н. у с. Крупське Миколаївського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 2.08.2005.
28. Інтерв'ю з Присташ Л.М., 1961 р.н. у с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1979 р., зап. 24.04.2005.
29. Інтерв'ю зі Солигою І.Ф., 1931 р.н. у с. Шкло Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1955 р., зап. 23.03.2005.
30. Інтерв'ю з Тимків В.П., 1956 р.н. у с. Нагірці Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1971 р., зап. 12.07.2005.
31. Інтерв'ю з Томашівською М.В., 1968 р.н. у смт. Шацьк Волинської обл., до Львова приїхала в 1985 р., зап. 18.11.2005.
32. Інтерв'ю з Федиш О.М., 1956 р.н. у м. Інта Комі АРСР, до Львова приїхала в 1979 р. із с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл., зап. 15.07.2005.
33. Інтерв'ю з Ференц В.М., 1929 р.н. у Польщі, у 1945 р. переселений на Україну в с. Кривчиці Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджав з 1950 р., зап. 29.04.2005.
34. Інтерв'ю з Царик С.С., 1935 р.н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 4.08.2005.
35. Інтерв'ю з Чайковською Г.Я., 1961 р.н. у м. Підволочиську Тернопільської обл., до Львова приїхала в 1978 р., зап. 6.07.2005.
36. Інтерв'ю з Чорним І.Ф., 1954 р.н. у с. Вільховець Бережанського р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 11.06.2005.
37. Hryciuk G. Zmiany demograficzne ludności polskiej we Lwowie w latach 1931-1944 // Wschodnie losy Polaków. – Warszawa, 1997. – S. 41, 75.
38. Грицак Я. Страсті по Львову // Критика. – 2002. – Ч. 7-8 (57-58). – С. 3.
39. Дахнівський С. Учні стають робітниками // Вільна Україна. – 1982. – 18 травня – №95.
40. Лемко І. Львів понад усе. – Львів, 2003.
41. Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) (Етносоціол. дослідж.). – Львів, 1997.
42. Чорній В. Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. – Львів, 2002.
43. Шнерх С. Нескорені духом. – Львів, 2004.

On the basis of archival and oral sources the author of the article analyzes the demographic situation in the post-war Lviv and the international relations of the city's residents. The changes in the national structure of the city's population are characterized by the notion «rustication» used by a Lviv inhabitant Ilko Lemko in his memoirs to denote Lviv's ukrainization in 1970-1980 caused by the migration of the Ukrainian rural population to the city.

ЗМІСТ

ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ: ТРАДИЦІЇ МИНУЛОГО І СУЧАСНИЙ НАУКОВИЙ ПОСТУП	3
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ В ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ	12
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ ПЕРЕЯСЛАВ- ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДПУ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ	25
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ, МЕТОДОЛОГІЙ І МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ ДВНЗ «ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ».....	35

РОЗДІЛ АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОГРАФІЯ ТА ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

РОЗДОБУДЬКО М., ЯКИМЕНКО О. БРОНЗОВА ШЕСТИПЕЛЮСТКОВА РОЗЕТКА ІЗ КІММЕРІЙСЬКИМ ЗНАКОМ	38
Колибенко О., Павленко С. ВАЛИ ДИТИНЦЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО ПЕРЕЯСЛАВА (ДО ІСТОРІЇ НИЩЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ ПАМ'ЯТКИ)	42
Журухіна О. НАМИСТИНИ КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ	53
Павленко С. ДОСЛІДЖЕННЯ В.М. ЩЕРБАКІВСЬКИМ ДАВНЬОРУСЬКИХ КУРГАННИХ МОГИЛЬНИКІВ ПЕРЕЯСЛАВА У 1914 РОЦІ.....	62
Вовкодав С. МЕТОДИКА МОДЕЛЮВАННЯ ДАВНІХ КОМУНІКАЦІЙНИХ МЕРЕЖ ШЛЯХОМ ГІС-АНАЛІЗУ	76
Юрченко О. НЕКРОПОЛІ ПЕРЕЯСЛАВА XVII-XVIII СТ.	83
Колибенко О., Колибенко О. АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВ-ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1993-2005 РР.)	89
Котлярова Л. ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПО ЗНИЩЕННЮ ТРАДИЦІЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.....	103

РОЗДІЛ ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

Лоха В. КОЗАЦЬКІ ПОЛКОВНИКИ ПЕРЕЯСЛАВА XVII-XVIII СТ.: ПОХОДЖЕННЯ, ПРИВІЛЕЇ, ПРАВА	108
Войтенко Ю. ОСНОВНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦИВІЛЬНОЇ СЛУЖБИ В РОСІЙ- СЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРШІЙ ТРЕТИНИ XIX СТОЛІТТЯ.....	119
Щербак Н. ПРОЦЕС РУСИФІКАЦІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ	124
Дудар В. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ДУХОВЕНСТВА ПОЧАЇВСЬКОЇ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ В XIX СТ.	129
Михальченко А. РЕФОРМА МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТІ	134
Вєтрова Г. ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОМИСЛОВОЇ БУРЖУАЗІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.	141
Соловйова Т., Ткаченко О. СТАНОВЛЕННЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ КОМЕРЦІЙНОГО УЧИЛИЩА В ПЕРЕЯС- ЛАВІ НА ПОЧАТКУ XX СТ.....	149
Опанащук П. ГАЗЕТА «РАДА» ЯК ОСЕРЕДОК УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО- КУЛЬТУРНОГО РУХУ (1906-1914 РР.).....	152
Демуз І. НАЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ Б.Д.ГРІНЧЕНКА В ІСТОРИ- ЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ.....	159
Коцур А., Дмитрушко В. СПРОБИ ОБГОВОРЕННЯ «УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ» ПІД ЧАС ПАРЛАМЕНТСЬКИХ ДЕБАТІВ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ (1906-1917 РР.).....	166
Білецький Б., Коцур Г. ПОДВИЖНИК УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я (ДО 125-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ І.І. ОГІЄНКА)	171
Лисенко А. АНТИРАДЯНСЬКИЙ ВИСТУП БРИГАДИ О. БОГУНСЬКОГО.....	179
Розовик Д. КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ РОБОТА ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ КИЇВЩИНИ У РОКИ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1917-1920).....	185
Хмельницька Л. СТАВЛЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ТА ПАРТІЙНИХ УСТАНОВ УСРР ДО РОСІЙ- СЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ В УМОВАХ УКРАЇНІЗАЦІЇ.....	192

Тарапон О., Лукашевич О. РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПЕРЕЯСЛАВЩИНІ В 20-30-Х РР. ХХ СТ.	197
Товкун Л. АКАДЕМІК О.В. КОРЧАК-ЧЕПУРКІВСЬКИЙ – ОСНОВОПОЛОЖНИК КАФЕДРИ НАРОДНОГО ЗДОРОВ'Я, ГІГІЄНИ І САНІТАРІЇ ПРИ ВУАН.....	209
Зленко А. КОМСОМОЛ В КУЛЬТУРНОМУ БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНИ 1920-Х РОКІВ. ІСТОРІОГРАФІЯ.....	215
Коцур В., Хмельницька Л. НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ СЕЛЯНСТВА 20-30-Х РР. ХХ СТ. В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	222
Пшеничний Т. ПРОТЕСТНИЙ РУХ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ 1930 – 1931 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ ПІВДЕННО-СХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ).....	230
Сацький П. МІЖНАРОДНИЙ СТАТУС УРСР НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ У ПРОЦЕСІ ЗМІЦНЕННЯ БЕЗПЕКИ СРСР НА ЗАХІДНИХ КОРДОНАХ	235
Потапенко Я. ПЕРЕЯСЛАВЩИНА У ПЕРІОД РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1941-1945 РР.	241
Гончаренко О., Тарапон О. АНТИСЕМІТИЗМ У ПІСЛЯВОЄННІЙ УКРАЇНІ: МІФИ ТА РЕАЛІЇ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ).....	249
Нікітчин О. АКАДЕМІК В.Є. ЛОШКАРЬОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК ІНФОРМАЦІЙ- НИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ У ГАЛУЗІ ТРАНЗИСТОРНОЇ ЕЛЕМЕНТА- РНОЇ БАЗИ ЗАСОБІВ ОБЧИСЛЮВАЛЬНОЇ ТЕХНІКИ	255
Левчук К. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВЕТЕРАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ В 90-І РОКИ ХХ СТ.	259
Дем'яненко В. ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ МЕНТАЛЬНОСТІ УКРАЇНЦІВ.....	270
Максимова М. ПРОБЛЕМИ ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ПРОФЕСОРА П.В.ГОЛУБОВСЬКОГО.....	278
Мареш Т. ПЕРЕЯСЛАВ В ІСТОРИИ ПОЛЬСЬКОГО ГОСУДАРСТВА – ОБЗОР ПОЛЬСКИХ УЧЕБНИКОВ ПО ІСТОРИИ	285
Яценко Л. ГЕНДЕРНІ ТЕОРІЇ: ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АНАЛІЗ	296
Метелиця О. ВОЛОНТЕРСЬКИЙ РУХ В УКРАЇНІ: НАСТУПНІСТЬ І СУЧАСНИЙ СТАН (1990-ТІ РР. – ПОЧ. ХХІ СТ.).....	304

Горденко С. НАУКОВО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ АНАСТАСА ЄГОРОВИЧА ЗАЙКЕВИЧА (1842–1931)	310
Костенко О. СТАН ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ КИЇВЩИНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.	315
Коцур Н. ВНЕСОК УЧЕНИХ-ГІГІЄНІСТІВ У РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ ГІГІЄНИ В УКРАЇНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ХХ СТ.)	322
Коцур В. ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР РОСІЙСЬКОГО ТЕРОРИЗМУ В КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА	332
Гаврилко М. ІСТОРІОГРАФІЯ НЕПУ В ПЕРІОД СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (КІНЕЦЬ 1920-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1950-Х РОКІВ)	337
Коцур В. ВИСВІТЛЕННЯ НЕПУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ТА ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ 1920-Х РОКІВ	351
Гуз А. ВСЕУКРАЇНСЬКА МІЖВІДОМЧА КООРДИНАЦІЙНО-МЕТОДИЧНА РАДА З ПРАВОВОЇ ОСВІТИ НАСЕЛЕННЯ: НАПРЯМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ РОБОТИ (1990-2005 РР.)	383
Котломанітова Г., Ігнатенко Н. ДО ПИТАННЯ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЬСТВА ПОЧАТКОВИХ НАРОДНИХ ШКІЛ 2-Ї ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ	390
Ігнатенко Н., Котломанітова Г. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОГО ВИХОВАННЯ В СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ 2-Ї ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. СТ.	397
Ігнатенко Микола Васильович ВІДТВОРЕННЯ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ НА ІНВЕСТИЦІЙНИЙ ПРОЦЕС У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	406

**РОЗДІЛ МАТЕРІАЛИ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОГО СЕМІНАРУ
«МЕТОДУСНОЇ ІСТОРІЇ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ЗАСТОСУВАННЯ»**

Чорномаз Б. ПРОБЛЕМА УСНОЇ ІСТОРІЇ В СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	416
Нагайко Т. ДЖЕРЕЛА УСНОЇ ІСТОРІЇ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИС- ТАННЯ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	418
Пастушенко Т. СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ АСОЦІАЦІЇ УСНОЇ ІСТОРІЇ	424

Кісь О. УСНА ІСТОРІЯ: ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТА МЕТОДИКА АВТОБІОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	431
Лукашевич О. ПЕРЕЯСЛАВЩИНА В 1930-Х РР. (НА МАТЕРІАЛАХ УСНИХ СВДЧЕНЬ).....	440
Рибченко Л., Пасічко Я. ІСТОРІЯ КАРПАТСЬКОЇ СІЧІ У СПОГАДАХ РЯДОВОГО ВОЯКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ПІДГОТОВКИ МУЗЕЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ).....	447
Лисенко О. УКРАЇНСЬКІ «ОСТАРБАЙТЕРИ» ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ І УСНОЇ ІСТОРІЇ.....	452
Гончаренко О. СВДЧЕННЯ УЧАСНИКІВ ЛІКВІДАЦІЙНИХ АКЦІЙ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ОКУПОВАНОЇ НАЦИСТАМИ УКРАЇНИ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО.....	458
Лапан Т. ОСОБЛИВОСТІ СПОГАДІВ ЖИТЕЛІВ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ПРО РАБСЬКУ ТА ПРИМУСОВУ ПРАЦЮ В НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ.....	464
Дацюк Г. ТЕМА ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ У КОНТЕКСТІ УСНОЇ ІСТОРІЇ. ЖІНОЧИЙ ДОСВІД.....	474
Грінченко Г. ПРИМУСОВА ПРАЦЯ У ТРЕТЬОМУ РЕЙХУ: УСНІ СВДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ.....	481
Гуркіна С. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЕКТУ УСНОЇ ІСТОРІЇ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ЦЕРКВИ «ОБРАЗ СИЛИ ДУХУ: ЖИВА ІСТОРІЯ ПІДПІЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ, 1946-1989».....	489
Боднар Г. «РУСТИКАЛІЗАЦІЯ» ЛЬВОВА: МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ МІШКАНЦІВ МІСТА В 1950–1980-Х РР.	495
РЕЦЕНЗІЇ.....	503
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	524

Наукове видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ З УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Збірник наукових статей

Випуск 19

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє.

Відповідальність за достовірність матеріалів несуть автори публікацій.

Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на «Наукові записки з української історії».

Редактор Ігор Миколів
Комп'ютерна верстка Мар'яни Тераз
Обкладинка Андрія Козачка

Підписано до друку 10.12. 2007 р. Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 61,15. Облік.-видавн. арк. 35,98. Тираж 300. Зам. № 121.

ТзОВ «Видавництво Астон» м. Тернопіль, вул. Гайова, 8 тел. (0352) 52-71-36
Свідоцтво ТР №28 від 09.06.2005 E-mail: zbut@utel.net.ua

ВІДДРУКОВАНО ПП ІЩЕНКО Ю.В.